

Inhoudsopgave

| | |
|---|----|
| Inleiding | 2 |
| Hoofdstuk I. Ontvluchte Russische krijgsgevangenen tijdens de Eerste Wereldoorlog | 6 |
| De Russische bevolking mengt zich in de oorlog | 6 |
| Russische krijgsgevangenen tijdens de Eerste Wereldoorlog | 7 |
| De Duitse krijgsgevangenenkampen | 9 |
| Ontsnapte krijgsgevangenen..... | 11 |
| Hoofdstuk II. Het beschavingsoffensief in de Nederlandse maatschappij..... | 14 |
| Opkomst van het beschavingsoffensief..... | 14 |
| Uitbreiding van het kiesrecht | 15 |
| De standensamenleving en verstedelijking | 16 |
| Van standensamenleving naar klassenmaatschappij | 16 |
| Armenzorg en de onderliggende oorzaken van armoede | 17 |
| Het beschavingsoffensief | 18 |
| Hoofdstuk III. Russische vluchtelingen in Nederland | 22 |
| Westerse beeldvorming van Rusland en de Russische bevolking..... | 22 |
| Nederlandse beeldvorming van Rusland en de Russische bevolking | 23 |
| De Russische soldaat | 25 |
| Russische vluchtelingen in Rotterdam | 26 |
| De problemen die de Russen ondervonden in de Nederlandse maatschappij | 30 |
| Uiteindelijke maatregel tegen lastige Russische vluchtelingen | 36 |
| De kritiek op de behandeling ven lastige Russische vluchtelingen | 39 |
| Literatuurlijst..... | 44 |

Inleiding

De Eerste Wereldoorlog, die op 28 juli 1914 uitbrak, had grote gevolgen op veel verschillende vlakken. De strijd tussen Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Rusland, Italië en de Verenigde Staten enerzijds en de Oostenrijk-Hongarije, Duitsland, Bulgarije en het Ottomaanse rijk anderzijds zou een zwarte bladzijde gaan vormen in de geschiedenis. In het conflict kwamen tussen de vijftien en zeventien miljoen militairen en burgers om het leven, een ongekend aantal in de geschiedenis van oorlogvoering. De Eerste Wereldoorlog had echter qua geweld en destructie geen invloed op Nederland, aangezien de Nederlandse neutraliteitspolitiek ervoor gezorgd had dat het buiten het conflict bleef. Op andere gebieden, zoals op economisch en sociaal gebied, had de Eerste Wereldoorlog wel degelijk een grote invloed op Nederland. Nederland was bijvoorbeeld (en vooral de Rotterdamse haven) voor Duitsland de belangrijkste luchtpijp voor de handel, voor de Britten was het echter de zwakste schakel in hun economische zeeblokkade. Ongewild speelde Nederland dus eigenlijk een grote rol in zowel de oorlogsstrategie van Duitsland als van Groot-Brittannië. Op sociaal gebied waren het vooral de talloze buitenlandse vluchtelingen die Nederland binnenstroomden die ervoor zorgden dat de Eerste Wereldoorlog niet ongemerkt voorbij ging. Hoewel het grootste gedeelte van de vluchtelingen uit België kwam, vooral na de Duitse aanval op Antwerpen (eind 1914) nam het aantal Belgische vluchtelingen in Nederland toe, kwamen er gedurende de Eerste Wereldoorlog veel andere nationaliteiten bij.

De Russen waren één van die verschillende nationaliteiten die zich tijdens de Eerste Wereldoorlog in Nederland zouden vertonen. Veel Russische militairen die uit Duitse krijgsgevangenenkampen waren gevlucht zochten de snelste weg richting het neutrale Nederland, maar ook Russische burgers kwamen vanuit de omringende (eventueel vijandige) landen Nederland binnen. De Russen die tijdens de Eerste Wereldoorlog naar Nederland kwamen, waren echter niet de eerste Russische vluchtelingen die hierheen zouden trekken. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw zochten namelijk al veel uit Rusland afkomstige joden hun toevlucht in Amsterdam en Rotterdam. De reden dat veel Russische joden naar het westen trokken was de afkondiging van de zogenaamde mei-wetten in 1882. Deze wetten vormden het begin van een reeks antisemitische maatregelen die Alexander III en diens



Figuur 1 Handboek voor Russen in het buitenland

opvolger Nicolaas II uitvaardigden. Het anti-joodse sentiment in Rusland vond onder de bevolking een uitlaatklep in spontane of door de politiek aangewakkerde pogroms. Voor veel joden was emigratie één van de weinige ontsnappingsmogelijkheden uit deze bedreigende situatie. Vooral in Rotterdam werd tijdens de zomer en het najaar van 1892 een grote hoeveelheid vluchtelingen verwacht, omdat de vluchtelingen vanuit de havenstad met de Nederlands Amerikaanse Stoomvaart Maatschappij naar de Verenigde Staten konden reizen.

De mogelijkheid om via de Rotterdamse haven in allerlei richtingen verder te reizen zou ook tijdens de Eerste Wereldoorlog een belangrijke reden voor veel vluchtelingen zijn om zich tijdelijk in Rotterdam te vestigen. De Russen die in de Eerste Wereldoorlog naar Nederland kwamen concentreerden zich dan ook vooral in Rotterdam en (in mindere mate) in Schiedam. De Russen kwamen hier terecht in een maatschappij die grote veranderingen door had gemaakt en nog steeds doormaakte. De invloed van de industrialisering liet zich in Nederland bepaald niet onbetuigd. Het laatste kwart van de negentiende eeuw had zich bijvoorbeeld gekenmerkt door de opkomst van socialistische bewegingen en de daarmee gepaard gaande roep om algemeen kiesrecht en sociale wetgeving.

Een belangrijk aspect binnen de Nederlandse maatschappij in de periode van de Eerste Wereldoorlog was het (al eerder ontwikkelde) beschavingsoffensief. Er waren verschillende redenen voor het beschavingsoffensief aan te wijzen, bijvoorbeeld de uitbreiding van het kiesrecht die ervoor zorgde dat ook minder welgestelde mensen politieke zeggenschap kregen. Daarnaast was het beschavingsoffensief ook bedoeld om de armoede terug te dringen. Bepaalde negatieve eigenschappen als zedeloosheid, bandeloosheid en een gebrek aan zelfbeheersing werden namelijk gezien als oorzaken van armoede.¹ De Russische vluchtelingen die tijdens de Eerste Wereldoorlog in Rotterdam terecht kwamen, werden dus geconfronteerd met een samenleving waarin bepaalde eigenschappen hoog werden aangeslagen en andere eigenschappen juist werden ontmoedigd. Het is wat mij betreft dan ook een interessante vraag in wat voor verhouding de Russische vluchtelingen met de waardeoordelen uit het Nederlandse beschavingsoffensief kwamen te staan. Mijn onderzoeksvraag zal dan ook zijn: in wat voor verhouding stonden de Russische vluchtelingen, die zich in Rotterdam bevonden tijdens de Eerste Wereldoorlog van 1914 tot 1918, tot het beschavingsoffensief dat zich in die tijd binnen de Nederlandse samenleving deed gelden?

¹ A. de Regt, Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid: Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940 (Amsterdam 1984) 148-149.

Het belang van de beantwoording van mijn onderzoeksvraag zit hem in het feit dat het gebruikelijk is het beschavingsoffensief te zien in verhouding tot de lagere klassen binnen de Nederlandse maatschappij. De uitbreiding van het kiesrecht en de armoedebestrijding, de belangrijkste motieven voor het beschavingsoffensief, waren vooral gericht op de Nederlandse maatschappij. De unieke omstandigheden die veroorzaakt werden door de Eerste Wereldoorlog boden de mogelijkheid om het beschavingsoffensief niet alleen met betrekking tot de Nederlandse bevolking te bezien, maar hier ook de vluchtelingen binnen Nederland in te betrekken. Dat ik de Russische vluchtelingen als groep gekozen heb komt allereerst doordat zij zich concentreerden op één plek (Rotterdam) en het hierdoor makkelijker wordt gericht onderzoek te doen. Ten tweede vormt het een groep vluchtelingen die door de verschillen en onbekendheid wat betreft cultuur tot interessante onderzoeksresultaten zou kunnen leiden. Hoewel ik moet erkennen dat het boek *Oorlogsgasten: Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* van Evelyn de Roodt een interessante (maar beknopte) inleiding geeft van het leven van de Russische vluchtelingen in Nederland, is er (zover mij bekend) geen specifieke studie gedaan naar deze groep vluchtelingen.

In het eerste hoofdstuk van mijn onderzoek zal eerst de situatie van de Russische vluchtelingen belicht worden voordat zij in Nederland terecht kwamen. Dit inleidende hoofdstuk is bedoeld om een achtergrond te bieden van de Russische vluchtelingen die door een samenloop van omstandigheden op een plek terecht kwamen waar zij (in de meeste gevallen) nooit eerder geweest waren en die aanzienlijk verschild zal hebben van het land van herkomst. Dit hoofdstuk zal hoofdzakelijk op literatuur over dit onderwerp gebaseerd zijn, waarbij ik vooral mijn dankbaarheid moet betuigen aan Evelyn de Roodt en haar eerder genoemde boek. Het tweede hoofdstuk zal ingaan op het beschavingsoffensief dat in de negentiende eeuw tot ontwikkeling kwam en een belangrijke invloed ging hebben op de manier waarop gekeken werd naar zogenaamd minder beschaafde bevolkingsgroepen. Het is voor de beantwoording van de onderzoeksvraag belangrijk om de verschillende facetten van het beschavingsoffensief helder voor ogen te hebben, zodat hier het beeld en gedrag van de Russische vluchtelingen duidelijk tegen afgezet kan worden. Dit hoofdstuk zal ook grotendeels op bestaande literatuur gebaseerd zijn, aangezien over het onderwerp al het nodige is geschreven. De beeldvorming van de Russische bevolking en de manier waarop zij zich gedroegen binnen de Nederlandse maatschappij van 1914 tot 1918 zal in het laatste hoofdstuk behandeld worden. Naar het gedrag van de Russische vluchtelingen zal vooral op basis van primaire bronnen, zoals politie- en gemeenterapporten, gekeken worden. De reacties die het gedrag van de Russische vluchtelingen

uitlokte onder de Nederlandse bevolking en overheid wordt voornamelijk onderzocht op basis van overheidsbronnen.

Hoofdstuk I. Ontvluchte Russische krijgsgevangenen tijdens de Eerste Wereldoorlog

In dit hoofdstuk zal ik ingaan op de voorgeschiedenis van de Russische vluchtelingen die in Nederland (hoofdzakelijk in Rotterdam) zouden neerstrijken tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het grootste gedeelte van deze Russische vluchtelingen was afkomstig uit Duitse krijgsgevangenenkampen en kwam na hun ontsnapping naar Nederland. In de eerste paragraaf wordt daarom kort het begin van de Eerste Wereldoorlog voor Rusland geschetst en de uitwerking die de vroege nederlagen tegen het Duitse leger op de Russische soldaten hadden. In het daaropvolgende gedeelte zal ik kort een algemene indruk geven van de krijgsgevangenen die tijdens de Eerste Wereldoorlog werden gemaakt en hoe met de verschillende nationaliteiten werd omgegaan. In het derde gedeelte ga ik wat specifiek in op de omstandigheden waaronder de Russische krijgsgevangenen in Duitse kampen probeerden te overleven. Uiteindelijk zal het vierde gedeelte van dit hoofdstuk een indruk geven van de ontsnapping van de Russische krijgsgevangenen uit de Duitse kampen en hun vlucht naar Nederlands grondgebied.

De Russische bevolking mengt zich in de oorlog

Toen in 1914 de Eerste Wereldoorlog begon waren er in Rusland, net als in de rest van Europa, maar weinig mensen die dachten dat het een langdurige en slepende oorlog zou gaan worden. In de Russische samenleving overheerste een triomfantelijke en patriotistische stemming. Deze uitte zich vooral in de gedachte dat het Servische broedervolk geholpen en de Duitse vijand vernietigd moest worden voor het begin van de winter. Het enthousiasme sloeg na de eerste nederlagen aan het front echter snel om in een pessimistische stemming. In het boek *Facing Armageddon*, waarin verschillende brieven van Russische soldaten aan het thuisfront zijn vertaald, is ondermeer dit fragment uit een dergelijke brief opgenomen:

All our divisions were defeated by the Germans... It is annoying to think, all the same: who's to blame for our lack of success? Who made thousands of people unhappy and their children orphans? It certainly is not the soldiers themselves who are guilty of all that. We are not guilty, we're betrayed. This war is worse then the Japanese one. That was spent drinking, in this we were

betrayed. Perhaps, we'll have soon to admit that our war campaign is lost and, above all, that it has been betrayed.²

Het moreel van de Russische soldaat en het vertrouwen dat deze had in de eigen regering daalde dus al snel na de eerste nederlagen. Brieven uit het oorlogsjaar 1916 stonden vol met uitingen van de hoop dat er snel vrede zou komen en dat de oorlog nog datzelfde jaar afgelopen zou zijn. Bijna elke brief getuigde van moedeloosheid over het verloop van de oorlog en naarmate de politiek in het tsaristische Rusland steeds onrustiger werd (in de aanloop naar de Oktoberrevolutie van 1917) begonnen Russische soldaten meer interesse te tonen in de ontwikkelingen in het thuisland, in plaats van ontwikkelingen aan het front.³

Russische krijgsgevangenen tijdens de Eerste Wereldoorlog

De Russen die zich tijdens de Eerste Wereldoorlog in Nederland bevonden waren hoofdzakelijk afkomstig uit Duitse krijgsgevangenenkampen. In de loop van de oorlog werden door de deelnemende partijen miljoenen mensen krijgsgevangen gemaakt. In de eerste plaats vielen hier militairen onder die zich uit eigen beweging aan de vijand hadden overgegeven. Daarnaast waren er veel militairen krijgsgevangen gemaakt doordat zij tijdens gevechtshandelingen in handen van de vijand waren gevallen. Ook burgers konden opgepakt worden, doordat zij zich bij het uitbreken van de oorlog in een vijandig land bevonden of wanneer zij, om uiteenlopende redenen, in hun eigen land door de bezetter gevangen werden genomen. De krijgsgevangenen in betrokken landen werden in de meeste gevallen overgebracht naar kampen, waar zij voor langere tijd zouden verblijven.

De Haagse Conventie van 1907 had onder andere geresulteerd in regelgeving over de positie van krijgsgevangenen. In deze regelgeving stond dat de krijgsgevangene ondermeer recht had op onderdak, voeding en een humane behandeling. De Eerste Wereldoorlog zou echter uitwijzen dat deze goede voornemens niet altijd te realiseren waren. Vooral door de lange duur van de oorlog (er werd aanvankelijk een hevige maar korte oorlog verwacht) nam het aantal krijgsgevangenen toe en namen de middelen om de krijgsgevangenen in hun primaire levensbehoeften te voorzien door schaarste en rantsoenering af. Hoewel de betrokken staten aanvankelijk wel hun best deden om de regelgeving van de Haagse Conventie na te leven, was de behandeling van krijgsgevangenen in de praktijk afhankelijk van de economische situatie van

² I. Davidian, 'The Russian Soldier's Morale from the Evidence of Tsarist Military Censorship', in: H. Cecil en P. H. Liddle (ed.), *Facing Armageddon: The First World War Experienced* (London 1996) 425-433, 429.

³ *Ibidem*, 428-432.

het land van gevangenschap, de geografische ligging van het krijgsgevangenkamp en de daarmee verbonden problemen op het gebied van aanvoer van levensmiddelen. Een andere belangrijke factor was de manier waarop over en weer met krijgsgevangenen werd omgegaan. Indien bijvoorbeeld krijgsgevangenen uit Duitsland in Frankrijk slecht behandeld werden, dan kon er vanuit gegaan worden dat de Franse krijgsgevangenen in Duitsland ook slecht behandeld werden. De kampen in Rusland waren wat betreft de behandeling van krijgsgevangenen berucht, er was nauwelijks voldoende voedsel om in leven te blijven en er was geen verstrekking van kleding. Als tegenmaatregel werden ook de Russen in Duitse kampen slecht behandeld.⁴

De krijgsgevangenenkampen in de oorlogsvoerende landen waren doorgaans overvol en de leefomstandigheden waren zeer slecht. De krijgsgevangenen waren er ook overgeleverd aan de willekeur van hun bewakers, aan honger, slecht weer, slechte hygiënische omstandigheden en zelfs aan gevaarlijke epidemieën. Er waren in de kampen echter ook groepen die konden rekenen op een



Figuur 2 Russische krijgsgevangenen in een Duits krijgsgevangenkamp (<http://www.gwpda.org/>)

voorkeursbehandeling. Hiervoor kwamen vooral diegenen in aanmerking die sympathiek tegenover het regime stonden dat hen gevangen had genomen, bijvoorbeeld de Franstalige bevolking uit Elzas-Lotharingen die in de Franse kampen terecht kwamen. Ook zij die een afwijzende houding aannamen tegenover de staat waartoe zij behoorden konden rekenen op enige sympathie, bijvoorbeeld de Ieren die in Duitsland gevangen waren genomen. De militairen die daadwerkelijk in krijgsgevangenenkampen terecht kwamen hoorden nog bij de gelukkigen. Er zijn namelijk duizenden militairen doodgeschoten toen zij zich aan het front overgaven, omdat hun aantal vaak zo groot was dat de verzorging van de gevangenen de vijand teveel geld en energie zouden kosten. Overigens zouden veel krijgsgevangen genomen militairen die niet gelijk werden geliquideerd alsnog in gevangenschap overlijden vanwege de slechte leefomstandigheden.⁵

⁴ E. de Roodt, *Oorlogsgasten: Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000) 245.

⁵ *Ibidem*, 245-246.

De Duitse krijgsgevangenenkampen

Begin 1915 bevonden zich in de Duitse krijgsgevangenenkampen al ruim 8100 officieren en 578.000 manschappen (voor het grootste gedeelte Fransen en Russen), daarnaast bevonden er zich ook nog geïnterneerde burgers in de kampen. Het totale aantal krijgsgevangenen in Duitse kampen zou tegen het einde van de oorlog oplopen tot ruim twee miljoen.⁶ De krijgsgevangenenkampen waren over heel Duitsland verspreid. Het beleid bestond er aanvankelijk uit dat diverse nationaliteiten door elkaar gehuisvest werden, vanuit de veronderstelling dat alle geallieerden het goed met elkaar zouden kunnen vinden. Dit bleek echter vaak niet te kloppen waardoor al snel overgestapt werd op een beleid waarbij krijgsgevangenen zoveel mogelijk per nationaliteit werden ondergebracht.

Hoewel de leefomstandigheden in elk kamp anders waren, hadden de Russische krijgsgevangenen het doorgaans nog slechter dan de andere nationaliteiten. De Russische krijgsgevangenen mochten volgens Evelyn de Roodt bijvoorbeeld geen pakjes van het thuisland ontvangen.⁷ De voedselvoorziening was mede hierdoor zeer slecht, zo moesten bijvoorbeeld ‘in het kamp te Wittenberg (...) tien mannen het samen doen met een kilo brood per dag, waaraan

alleen nog per man een kop dunne soep van aardappelmeel en bonen werd toegevoegd’.⁸ Om de voedselvoorziening van Russische krijgsgevangenen te verbeteren werden vanuit Nederland zo nu en dan voedselpakketten gestuurd door *Les Section Russe de l’Oeuvre internationale pour blessés et prisonniers de Guerre*, een in Den Haag gevestigd hulpcomité voor in de oorlog gewond geraakte of

krijgsgevangenen genomen Russen. De *Nieuwe Rotterdamse Courant* (hierna *NRC*) melde op 1 januari 1916 bijvoorbeeld dat zij van het hulpcomité hadden vernomen dat deze in november 1915 aan de krijgsgevangenen in verschillende kampen in Duitsland en Oostenrijk-Hongarije hadden gezonden: ‘6.691 pakketten met levensmiddelen, voor het gezamenlijk bedrag van f 9.997, tegen 7.071 voor een bedrag van f 10.881 in October en 2.140 voor een bedrag van f



Figuur 3 Russische krijgsgevangenen in een Duits krijgsgevangenenkamp wachten in lange rijen op een maaltijd (<http://www.gwpda.org/>)

⁶ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 247.

⁷ Ibidem, 251.

⁸ Ibidem, 251.

3.819 in September.’⁹ De voedselpakketten van het hulpcomité in Nederland waren een welkome aanvulling op het karige rantsoen van de Russische krijgsgevangenen. Het kon echter niet voorkomen dat de voedselsituatie in de kampen een grote bron van frustratie en onrust bleef. De voedselschaarste leidde voor de Russische gevangenen tot ernstige verzwakking en soms de hongersdood.¹⁰

De barakken in de krijgsgevangenenkampen konden nauwelijks verwarmd worden en de krijgsgevangenen moesten met drie man een smal matras delen, waarvan ze dan beurtelings gebruik maakten. De slechte omstandigheden zorgden voor besmettelijke ziektes als tyfus, die bijdroegen aan de hoge sterftcijfers onder de gevangenen. In de *NRC* van 24 mei 1916 stond een artikel over de berichtgeving in Rusland betreffende Russische krijgsgevangenen in Duitse kampen. Deze berichtgeving was gebaseerd op verslagen van verpleegsters van het Russische Rode Kruis in Sint Petersburg die Russische krijgsgevangenen in Duitsland hadden bezocht. In het artikel van de *NRC* stond ondermeer dat ‘de waarnemingen der verpleegsters in alle opzichten ongunstig zijn. Het leven der krijgsgevangenen – heet het – is onder den strengen tucht onduelbaar. Allen zouden den dood verkiezen boven het langer dulden van de dagelijksche martelingen.’¹¹ Een uitgebreid (vertaald) rapport van het Russische ministerie van Buitenlandse Zaken, op basis van de waarnemingen van de verpleegsters van het Russische Rode Kruis, maakt ondermeer melding van het vermoeden dat de krijgsgevangenen in Duitsland dan ook zwaarder gestraft leken te worden dan in andere landen. Het verslag vermeldt: ‘Alles wijst er op, dat de straffen die op de krijgsgevangenen in Duitsland worden toegepast zich onderscheiden door wreedheid en menigvuldigheid. Uit Duitsland ontvluchte krijgsgevangenen en vandaar teruggekeerde invaliden staven met hun mededeelingen het hierboven vermelde feit.’¹²



Figuur 4 Het vertaalde rapport over de toestand van Russische krijgsgevangenen in Duitsland (IISG)

⁹ *NRC*, 1 januari 1916, Ochtendblad C.

¹⁰ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 249.

¹¹ *NRC*, 24 mei 1916, Ochtendblad B.

¹² Het Lot der Russische Krijgsgevangenen in Duitsland. Volgens de officieele verslagen van: Het Koninklijk Spaansche Gezantschap te Berlijn, De Zwitsersche afgevaardigden v.h. Roode-Kruis en de Commissie van Russische Pleegzusters, Boeken en brochures, Internationaal Archief voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam, Afdeling voor Krijgsgevangenen, Bro D2200/1225.

Toen de oorlog een jaar onderweg was, bevonden zich al ongeveer 1,7 miljoen Russische soldaten in Duitse en Oostenrijkse gevangenenkampen. De vrede van Brest-Litowsk, op 3 maart 1918 gesloten tussen Duitsland en de nieuwe Sovjet regering, zou uiteindelijk een einde maken aan de vijandelijkheden tussen beide landen en ervoor zorgen dat een uitwisseling van krijgsgevangenen tot stand kwam. Door de grote aantallen krijgsgevangenen aan zowel Duitse als Russische zijde en de slechte transportmogelijkheden vanwege de verwoestingen door de oorlog zou het echter nog lang duren voordat iedereen weer in zijn thuisland zou zijn. Duitsland stuurde bovendien eerst de zieken en invaliden terug naar hun vaderland, wat behalve een humanitaire reden vooral een economische reden had; de Russische krijgsgevangenen waren in Duitsland namelijk onmisbare arbeidskrachten geworden.¹³

Ontsnapte krijgsgevangenen

Veel krijgsgevangenen waren niet van plan hun tijd uit te zitten in de kampen. Als de beveiliging het enigszins toeliet waagden zij een ontsnappingspoging. In de kampen in Groot-Brittannië was de bewaking zeer streng, hierdoor was er nauwelijks mogelijkheid om te ontsnappen. Indien een ontsnappingspoging toch slaagde, dan was het praktisch onmogelijk om de Noordzee over te komen. Er hebben zich in Nederland dan ook weinig ontvluchte Duitse of Oostenrijkse krijgsgevangenen gemeld die uit kampen in Groot-Brittannië afkomstig waren. De krijgsgevangenen in Duitse kampen hadden minder problemen met het vijandige land ontvluchten wanneer zij eenmaal ontsnapt waren. Britten, Fransen, Belgen, Russen en Polen vluchtten na een succesvolle ontsnappingspoging vaak naar de grens van het neutrale Nederland. Het doel was vanuit Nederland verder te reizen naar hun vaderland, eventueel om zich weer in de strijd te kunnen mengen. De oorlog zorgde er echter voor dat de mogelijkheden om internationaal te reizen beperkt waren, hierdoor werd het grootste deel van de vluchtelingen gedwongen om langer, en soms gedurende de hele oorlog, in Nederland te blijven.¹⁴



Figuur 5 Duitse en Nederlandse grensbewaking tijdens de Eerste Wereldoorlog (IISG)

¹³ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 251-252.

¹⁴ *Ibidem*, 246-247.

Naarmate de oorlog voortduurde kwamen ontsnappingen uit de krijgsgevangenenkampen in Duitsland steeds vaker voor. De redenen hiervoor waren vooral te vinden in het gebrek aan Duits bewakingspersoneel (zowel in de kampen als langs de landsgrenzen) en doordat gevangenen via elkaar steeds beter op de hoogte raakten van geschikte vluchtwegen. Dat ontsnappingen in de loop van de oorlog steeds frequenter voorkwamen blijkt ondermeer uit een bericht van de *NRC* van 2 september 1916, waarin werd gemeld dat wegens het grote aantal ontvluchte krijgsgevangenen dat over de Groningse en Drentse grens kwam de grensbewaking in Duitsland was verscherpt.¹⁵

De Nederlandse kranten, zoals de *NRC*, bleven ondanks het grote aantal consequent melding maken van Russische vluchtelingen die aan de Nederlandse grens werden opgepikt door de politie of het gemobiliseerde Nederlandse leger. In de *NRC* van 6 oktober 1915 werd al bericht gedaan van twee ontsnapte Russische krijgsgevangenen die in de Bilt bij Utrecht werden aangetroffen.¹⁶ Het was echter vooral vanaf het oorlogsjaar 1916 dat berichten over Russische vluchtelingen steeds vaker voorkwamen. De *NRC* creëerde zelfs een rubriek met de titel ‘over de grens gekomen’, waarin verslag werd gedaan van het aantal vluchtelingen, welke nationaliteit zij hadden en waar zij over de grens waren gekomen. Zo stond bijvoorbeeld in de *NRC* van 27 november 1916 het bericht dat in Glane (bij het plaatsje Losser in Overijssel) drie Russische krijgsgevangenen over de grens gekomen zijn, die werkzaam waren geweest in Burgsteinfurt (ongeveer 30 kilometer ten oosten van Glane) vanwaar zij de voorgaande vrijdag waren ontvlucht.¹⁷ De *NRC* was niet de enige Nederlandse krant die verslag deed van de aankomst van Russische vluchtelingen in Nederland, ook bijvoorbeeld het landelijke katholieke dagblad *Het Centrum* deed er verslag van. In de editie van 22 augustus 1918 van deze krant stond vermeld dat op de dag ervoor twee gevluchte Russische krijgsgevangenen door de politie waren opgepikt in Terborg. De Russen hadden de loop van de rivier de Oude IJssel gevolgd en waren zo op Nederlands grondgebied aangekomen. *Het Centrum* wist daarnaast in hetzelfde bericht te melden dat het ‘tegenwoordig geen nieuwtje meer [is], gevluchte Russische krijgsgevangenen te zien.’¹⁸

¹⁵ *NRC*, 2 september 1916, Avondblad B.

¹⁶ *NRC*, 6 oktober 1915, Ochtendblad A.

¹⁷ *NRC*, 27 november 1916, Avondblad D.

¹⁸ *Het Centrum*, 22 augustus 1918.

De krijgsgevangenen die Nederland uiteindelijk wisten te bereiken hadden vaak een zware tocht achter de rug, daarbij was een voettocht van enkele honderden kilometers eerder regel dan uitzondering. Onderweg hadden de voortvluchtige krijgsgevangenen geleefd van wat opgespaard voedsel of van wat de natuur hen te bieden had. Zoals gezegd deed de *NRC* regelmatig verslag van ontsnapte Russische krijgsgevangenen, zo stond in de editie van zes oktober 1915 te lezen:

In de Bilt bij Utrecht zijn gisterochtend twee ontsnapte Russische krijgsgevangenen aangetroffen. Zij waren in oktober van het vorige jaar in krijgsgevangenschap geraakt en waren nu vier weken geleden met hun drieën uit het kamp te Munster gevlucht; de derde was echter aan de grens weder door Duitse militairen aangehouden. Op hun vlucht hadden zij van veldvruchten geleefd. Zij zijn naar den Russischen consul te Rotterdam overgebracht.¹⁹

Eenmaal bij de Nederlandse grens was het gebruikelijk dat de ontvluchte Russische krijgsgevangenen werden opgevangen om vervolgens naar Rotterdam te worden vervoerd. Later in de oorlog werd het gebruikelijk om uit Duitsland ontvluchte krijgsgevangenen eerst enige tijd in quarantainestations op te vangen in verband met eventuele besmettelijke ziektes.²⁰

¹⁹ *NRC*, 6 oktober 1915, Ochtendblad A.

²⁰ De Roodt, *Oorlogsgasten* 254-256.

Hoofdstuk II. Het beschavingsoffensief in de Nederlandse maatschappij

In dit hoofdstuk zal de drang tot beschaven aan bod komen die zich in de tweede helft van de negentiende eeuw ontwikkelde in de Nederlandse maatschappij en tot na de Eerste Wereldoorlog zou blijven bestaan. Het beschavingsoffensief is van belang omdat het de maatschappelijke context vormde waarin de Russische vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog terecht kwamen. Om een compleet beeld te krijgen van de drang om minder beschaafde bevolkingsgroepen op te voeden tot fatsoenlijke burgers, zal ik eerst een korte historische ontwikkeling laten zien. Om de ontwikkeling van het beschavingsoffensief echter goed te beschouwen is het daarnaast noodzakelijk een beeld te schetsen van andere ontwikkelingen (zoals de uitbreiding van het kiesrecht en de sociale stratificatie van de samenleving) die hier een grote invloed op hadden. Uiteindelijk zal ik in het laatste gedeelte een overzicht geven van hoe het beschavingsoffensief er in de periode uitzag die er voor dit onderzoek toe doet, namelijk de periode van de Eerste Wereldoorlog.

Opkomst van het beschavingsoffensief

Al sinds de zeventiende eeuw werd er in Nederland steeds meer waarde gehecht aan de 'opvoeding' van de armere gedeeltes van de bevolking. Op armenscholen werd het steeds gebruikelijker dat de kinderen niet alleen godsdienstlessen en lezen kregen, maar werd hun ook schrijven geleerd. In de achttiende eeuw kwamen hier rekenlessen bij. Dat armenscholen goed bezocht werden, blijkt wel uit het feit dat er in de achttiende eeuw nieuwe bijkwamen in Rotterdam, Amsterdam, Dordrecht, Delft en Haarlem. De oprichting van deze scholen geeft aan dat er een groeiende zorg bestond over het toenemende probleem van armoede. Daarnaast bestond het idee dat de zedelijke toestand van het Nederlandse volk in verval was. Meer opvoeding en onderwijs, kennis en wetenschappen en een meer algemene verbreiding daarvan moest herstel brengen. In 1784 resulteerde dit geloof bijvoorbeeld in de oprichting van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Het Nut (zoals de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen al snel bekend stond) predikte engagement, solidariteit en vaderlandsliefde en had zich tot taak gesteld de gewone man uit zijn staat van armoede, onwetendheid en ziekte te verheffen door het verbreiden van kennis en deugd. Het kwam erop neer dat de beter bedeeden hun taak moesten

vervullen als waren zij de opvoeders die de verantwoordelijkheid op zich namen voor hun minder bedeelde en onfatsoenlijke medeburgers.²¹

Uitbreiding van het kiesrecht

In 1848 vond in Nederland een grondwetsherziening plaats waardoor de politiek minder gebaseerd zou zijn op traditie en autoriteit, maar toegankelijker werd als domein van rationeel en vrij debat. De grote man achter de grondwetsherziening was J. R. Thorbecke.

Deze wilde een vertegenwoordigend stelsel waarin parlementariërs in volledige vrijheid hun conclusies konden trekken. Niet de koning maar de ministers werden verantwoordelijk voor het beleid, daarnaast zou de Tweede Kamer veel meer invloed krijgen en bovendien direct gekozen worden (echter wel door een beperkte groep kiezers). Vanaf de grondwetsherziening van 1848 zouden de politieke verhoudingen voorgoed veranderen, dit zou echter ook grote maatschappelijke gevolgen gaan hebben. Vooral vanaf de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw ontstonden er nieuwe, goed georganiseerde politieke groepen die zich anders gedroegen dan de gegoede burgerij gewend was en het debat rond algemeen kiesrecht deden oplaaien.²²



Figuur 6 Samuel van Houten (IISG)

In 1896 bracht toenmalig minister van Binnenlandse Zaken Samuel van Houten uiteindelijk een kieswet tot stand, die ervoor zorgde dat het kiesrecht zich uitbreidde naarmate de welvaart groter werd. De wet ging bijvoorbeeld alleen op voor mannen die belasting betaalden, hun studie hadden afgerond en een bepaald inkomen en spaartegoed hadden.

Mannen die van een uitkering leefden waren bovendien uitgesloten van het kiesrecht. In 1897 had echter al ruim de helft van de mannen boven de 25 jaar het kiesrecht, in 1913 was dit al gestegen tot iets meer dan tweederde van de mannen boven de 25 jaar. Door deze schaalvergroting van het electoraat veranderde de verkiezingsstrijd van een persoonlijke benadering van kiezers in een mobilisatiemachine.²³

²¹ B. Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen', in: N. Bakker, R. Dekker en A. Janssens (ed.), *Tot burgerschap en deugd: Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006) 69-80, 70-71.

²² R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren: Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen/Amsterdam 1999) 144.

²³ *Ibidem*, 153.

De standensamenleving en verstedelijking

Rond 1850 bezat de Nederlandse maatschappij nog in sterke mate de kenmerken van een standensamenleving. Hoewel een verdeling in de strikte betekenis, namelijk geestelijkheid, adel, burgers en boeren, te grof zou zijn geweest, zagen de meeste Nederlanders nog een scherp onderscheid tussen verschillende lagen van de bevolking. Dit onderscheid was, afhankelijk van de eigen positie in de sociale structuur, in meer of mindere mate verfijnd. De criteria die gebruikt werden voor de sociale structuur varieerden, maar bezit, inkomen en beroep maakten er vrijwel altijd deel van uit, zodat standskenmerken vaak (in ieder geval ten dele) samenvielen met klassenkenmerken. Tussen 1870 en 1914 vond er in Nederland een grote groei plaats van een industriële arbeidersklasse, waardoor een onderscheid naar sociaaleconomische positie steeds eenvoudiger werd. Rond 1910 behoorde al ongeveer een kwart van de beroepsbevolking tot de industriële arbeidersklasse.²⁴ Met de voortgaande industrialisering bleef de vraag naar fabrieksarbeiders bovendien steeds toenemen. Rekrutering van de industriële arbeidersklasse uit verschillende bevolkingsgroepen werd steeds meer een noodzaak, daarnaast vond een proces van urbanisatie plaats. De industriële arbeidersbevolking werd nu (Europese landen als Groot-Brittannië en Duitsland gingen Nederland in deze ontwikkeling voor) steeds meer een stedelijke bevolking. De groei van de stedelijke bevolking concentreerde zich vooral in de steden in het westen van Nederland. In Amsterdam nam tussen 1870 en 1900 de bevolking toe van 264.694 tot 510.853, in Den Haag van 90.277 tot 206.022 en in Rotterdam van 116.232 tot 318.507.²⁵ De toename van de bevolking in de steden was echter voor meer dan de helft ook het gevolg van natuurlijke aanwas, het sterftecijfer ging naar beneden en het geboortecijfer steeg (dit laatste onder anderen door de daling van de huwelijksleeftijd).²⁶

Van standensamenleving naar klassenmaatschappij

Hoewel er, zoals uit de vorige paragraaf bleek, in Nederland rond 1850 nog veel kenmerken van een standenmaatschappij bestonden, traden er in de tweede helft van de negentiende eeuw fundamentele verschuivingen op in de positie van het bewustzijn van verschillende sociale groeperingen. De term standenmaatschappij was rond de eeuwwisseling een anachronisme geworden, beter konden de sociale verhoudingen in Nederland toen worden aangeduid als een klassenmaatschappij. Vooral de industrialisering had voor belangrijke veranderingen gezorgd in

²⁴ De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid* 19.

²⁵ *Ibidem*, 24.

²⁶ *Ibidem*, 17-24.

de machtsverhouding tussen verschillende sociale klassen. De ontwikkelingen in de tweede helft van de negentiende eeuw kunnen het best gezien worden als het ontstaan van een klassenmaatschappij, waarin de bourgeoisie en de arbeidersklasse scherper tegenover elkaar kwamen te staan.

Dit impliceert echter niet dat er een homogene arbeidersklasse bestond, de samensmelting van groepen van verschillende herkomst tot een stedelijke en industriële arbeidersklasse ging vanaf het begin gepaard met de ontwikkeling van nieuwe onderscheidingen en verschillen. Een voorbeeld van een nieuw onderscheid was degene die gemaakt werd op basis van geschoold werk enerzijds en ongeschoold werk anderzijds. De geschoolde arbeiders wisten meestal een betere materiële positie op te bouwen, kortere werkdagen, hoger loon en wettelijk vastgelegde sociale uitkeringen te verkrijgen, voordelen die ongeschoolde arbeiders vaak aan zich voorbij zagen gaan. Het onderscheid tussen werklieden en arbeiders dat zich voor de industrialisatie had afgetekend maakte dus plaats voor een onderscheid binnen de industriële arbeidersklasse tussen geschoolden of geoefenden en ongeschoolden. Dit onderscheid kwam in de gehele levenswijze van de betrokkenen tot uiting, maar had dus in eerste instantie betrekking op de aard van het werk dat gedaan werd, het loon dat dit opleverde en de arbeidsomstandigheden waaronder gewerkt werd.²⁷

Armenzorg en de onderliggende oorzaken van armoede

Doordat de industrialisatie een grotere verscheidenheid voortbracht in de materiële positie van de onderste inkomenslagen van de Nederlandse bevolking, en het rijkere deel van de bevolking het gevoel had dat zij de verantwoordelijkheid hadden om als opvoeders op te treden, ontstond er tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw een toenemende zorg voor armlastige burgers. Ten behoeve van de armlastigen werd in 1854 de Eerste Armenwet (de



Figuur 7 Prent uit 1888 'In het lokaal der brooduitdeling aan behoeftigen' (IISG)

²⁷ De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 31-34.

opvolger van het Armenwetje van 1818) ingevoerd. Deze wet voorzag erin dat hulpbehoevenden die niet tot een kerkelijk genootschap behoorden (de armenzorg bleef namelijk primair een taak van de kerken) in ieder geval recht hadden op bedeling door een overheidsorgaan.²⁸ Hoewel er binnen de Nederlandse samenleving naar nieuwe manieren gezocht werd om de armoede te bestrijden, wat geheel in lijn lag met de armenwet, en er nieuwe verenigingen als Liefdadigheid naar Vermogen werden opgericht, werden de oorzaken van armoede vooral toegeschreven aan karakterfouten van de lagere klassen. Dit standpunt, dat overigens niet nieuw was maar nauw aansloot bij langer bestaande opvattingen, werd ondersteund door te wijzen op de vermeende onzedelijkheid, bandeloosheid, ruwheid, luiheid en onkunde van de lagere klassen.

Vanuit het idee dat de oorzaken van armoede vooral bij de armen zelf gezocht moest worden, zochten degenen die zich verantwoordelijk voelden naar manieren om deze oorzaken weg te nemen. Van veel van de verkeerde eigenschappen van de arbeidersklasse was in hun ogen wel het meest schadelijk dat de lagere klassen blijken gaven van een schromelijk tekort aan zelfbeheersing. Zoals A. de Regt in haar gedetailleerde boek over arbeiders en het beschavingsoffensief in Nederland tot aan de Tweede Wereldoorlog laat zien, dacht de gegoede middenklasse en de hogere klassen dat ‘Gebrek aan zelfbeheersing (...) zich op velerlei manieren [uitte]: misbruik van sterke drank, snoeplust, gebrek aan spaarzaamheid en spilzucht, zedeloosheid en te vroege huwelijken.’²⁹ Grotere zelfbeheersing was volgens de Nederlander die zichzelf als beschaafd zag de belangrijkste voorwaarde om tot opheffing van de armoede te komen.

Het beschavingsoffensief

De Nederlandse overheid en het rijkere gedeelte van de Nederlandse bevolking stelden zich ten doel de armoede in Nederland op te heffen door beschaving van de lagere klassen. Degenen die op enigerlei manier werden ondersteund, moesten in hun gedrag blijken geven de steun waard te zijn. Ze voldeden hieraan als dit gedrag zich kenmerkte door bijvoorbeeld arbeidzaamheid, spaarzaamheid en soberheid. Met deze ideaalbeelden voor ogen kwam het beschavingsoffensief in de tweede helft van de negentiende eeuw tot ontwikkeling. Het was dus een offensief dat gedragen werd door burgerlijke groeperingen en de overheid, met als (enigszins subjectieve) kernelementen het afdwingen van orde, netheid, arbeidzaamheid,

²⁸ Armenwet 1854, Nationaal Archief (NA), Den Haag, Binnenlandse Zaken: Volksgezondheid en Armwezen (BZVA) toegangsnr. 2.02.04, inv. nr. 864.

²⁹ De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 148-149.

spaarzaamheid en plichtsbetrachting. Het beschavingsoffensief richtte zich op uiteenlopende onderwerpen als: onderwijs, volksontwikkeling, armen- en ziekenzorg, zorg voor gevangenen, ongehuwde moeders en verwaarloosde kinderen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog zouden de ideaalbeelden van het offensief bovendien op de talrijke aantallen buitenlandse vluchtelingen worden geprojecteerd (zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken). Kenmerkend aan het beschavingsoffensief is vooral de verstrengeling van dwang en zorg. Zo kreeg de armenzorg, lange tijd één van de belangrijkste media waarmee de burgerij zijn invloed op de armen kon laten gelden, naast de materiële hulpverlening steeds meer de taak bedeeden op te voeden tot arbeid en meer beschaafde gedragsstandaarden bij te brengen.³⁰

Materiële hulpverlening werd vooral na 1850 zichtbaar, toen de staat steeds meer de verantwoordelijkheid op zich nam en de armen probeerde te helpen door middel van sociale wetgeving. De gedachte was dat vrijheid een abstractie bleef zolang de hindernissen die een uitoefening van die vrijheid belemmeren niet zijn weggenomen. Bijvoorbeeld zieken, invaliden, ouderen en ongeschoolden hadden steun nodig voordat hij werkelijk vrij kon zijn. Er werd hiermee dus afgeweken van het oudere liberale principe van *laissez faire*, dat vooral geen bemoeienis wenste om zo de vrijheid veilig te stellen.³¹ Vooral de huisvesting in Nederland heeft veel aandacht gekregen. Dit hield verband met het burgerlijke ideaal om arbeidersgezinnen aan te zetten tot grotere huiselijkheid en vooral de mannen te motiveren af te zien van het bezoek aan de plaatselijke kroeg. De woningbouwverenigingen in Nederland stichtten hun eerste complexen als een soort voorbeeldprojecten, waarbij de toekomstige bewoners streng werden geselecteerd en in hun woongedrag geregeld werden gecorrigeerd.³²

Het doel van het beschavingsoffensief om de verschillen in gedrag, en later in materiële welvaart, tussen de bevolkingslagen te vervlakken heeft weinig vruchten afgeworpen. De arbeiders gingen op basis van het offensief zelfs verfijnde onderscheidingen hanteren om hun onderlinge rangorde aan te geven en onderscheidden zich van elkaar al naar gelang hun beroep, welstand en algehele levensstijl. Mindering in alcoholgebruik duidde bijvoorbeeld niet op een lager inkomen maar op een welbewuste levenshouding gericht op emancipatie. Tegelijk met dit proces ontstond een besef dat er ook groepen waren die achterbleven, die de beschavingssprong niet konden of wilden meemaken. Tegenover deze laatste groep (die gevormd werd door mensen met zeer uiteenlopende achtergronden) werd

³⁰ J.C. van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap: vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland* (Hilversum 1995) 120.

³¹ Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 160.

³² Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 122.

een steeds meer intolerante houding aangenomen. Deze drang om zich te onderscheiden kan worden toegeschreven aan de angst van de in welvaart toegenomen arbeidersgroepen (één van de voordelen die de industrialisatie voor een groot deel van de Nederlandse bevolking bood) om te worden geïdentificeerd met de achterblijvers en/of zelf in een situatie van armoede terug te vallen. De angst voor alcoholisme onder verschillende groepen arbeiders kan bijvoorbeeld, volgens verslavingsdeskundige en schrijver van het boek *Drinken, drank en dronkenschap* J.C. van der Stel, worden toegeschreven aan de angst voor het verliezen van de onlangs verworven status.³³

Het hierboven genoemde doel van het beschavingsoffensief om de verschillen in gedrag te vervlakken had nog een andere drijfveer dan enkel de bestrijding van de armoede. De toename van welvaart door de industrialisatie had namelijk niet alleen grote gevolgen voor de sociale stratificatie, maar ook voor het aantal kiesgerechtigden. Zoals bleek uit de paragraaf ‘Uitbreiding van het kiesrecht’ zorgde de kieswet van 1896 van Samuel van Houten er namelijk voor dat het kiesrecht gebonden werd aan de welvaart. Naarmate de welvaart voor een steeds groter gedeelte van de Nederlandse bevolking toenam, als gevolg van de voortgaande industrialisatie en de economische bloei die vanaf 1895 intrad en tot het begin van de Eerste Wereldoorlog duurde, kwamen er in het laatste decennium van de negentiende eeuw meer kiesgerechtigden. Het steeds verder uitbreidende electoraat vormde een reële dreiging voor diegenen die tot voor kort tot de kleine bevoordeelde groep gehoord



Figuur 8 Illustratie uit 1910 over uitbreiding van het kiesrecht. De ondertitel luidt: ‘Denkt ge dat het ons niet grieft, altijd dat vragen om algemeen kiesrecht. Het is als of wij niet goed voor jullie zorgen’ (IISG)

hadden die van zijn kiesrecht gebruik kon maken. Dit gevaar werd nog groter nadat omstreeks 1870 verschillende vrouwenverenigingen ontstonden die zich inzetten voor de positie van de vrouw en zich in de jaren 1890 gingen uitspreken over de kiesrecht kwestie. De Vereniging voor Vrouwenkiesrecht werd in 1894 opgericht, toen bleek dat in de politieke discussie over uitbreiding van het kiesrecht dat van de vrouwen geen noemenswaardige rol speelde. Over arbeiders en vrouwen werd gezegd dat ze niet onafhankelijk waren en hierdoor niet voor kiesrecht in aanmerking konden komen. In het geval van arbeiders was dit wegens

³³ Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 122.

een gemis aan voldoende inkomsten, beschaving (zoals eerder te lezen in dit hoofdstuk werd dit zelfs met elkaar in verband gebracht) en opleiding, in het geval van vrouwen omdat zij in de meeste gevallen echtgenote waren en dus juridisch ondergeschikt aan de man als het hoofd van het gezin en als huisvrouw gericht op de privésfeer moesten zijn.³⁴

³⁴ Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 161-162.

Hoofdstuk III. Russische vluchtelingen in Nederland

In dit derde hoofdstuk zal ik ter verduidelijking eerst ingaan op het beeld dat er in de Westerse wereld (in dit geval wordt hier voornamelijk West-Europa mee bedoeld) van Rusland en zijn inwoners bestond. Aansluitend ga ik in op het specifieke beeld dat in Nederland bestond van Rusland en zijn inwoners. Als een soort objectivering zal daarna een korte indruk volgen van de gewone Russische soldaat die tijdens de Eerste Wereldoorlog op bevel van de Russische elite ten strijde trok. Na dit algemene beeld richt ik mij op de Russische vluchtelingen die in Rotterdam neerstreken en de problemen die zij ondervonden binnen de Nederlandse maatschappij (en specifiek vooral het Rotterdamse gedeelte daarvan). Vervolgens zal ik laten zien hoe de Nederlandse overheden reageerden op de problemen met de Russische vluchtelingen in Rotterdam, dus welke maatregelen er genomen werden. Als afsluiting ga ik in op de belangrijkste kritiek die de behandeling van de Russische vluchtelingen kreeg te verduren. Deze kritiek werd in 1918 door de politicus David Wijnkoop samengevat in zijn gestelde Kamervragen.

Westerse beeldvorming van Rusland en de Russische bevolking

Over het beeld dat er van de Russen bestond binnen Nederland en de rest van Europa voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog heeft historicus Bruno Naarden een interessant essay geschreven dat opgenomen is in de bundel *Russians and Dutchmen*. In het essay, dat de titel 'Dutchmen and the European image of Russia before 1917' draagt, stelt Naarden dat het beeld van de Russen vooral op negatieve karakteristieken was gebaseerd. Pas na 1800 kregen de positievere kanten een grotere rol. Beschrijvingen van Russen werden hierna weliswaar nog gekenmerkt door afgunst en afgrijzen, maar volgens Naarden ook door een grote bewondering. Bewondering waarvoor maakt Naarden echter niet duidelijk. In alle beschrijvingen werden Russen echter gepresenteerd als een bijzonder soort mensen, sterk verschillend van andere Europese volken in hun gedrag en karakter. Omdat deze vooroordelen werden aangenomen als waarheid door grote groepen mensen in West-Europa

gingen zij een soort eigen leven leiden.³⁵ Terecht zegt Naarden dat de Westerse verslagen over Rusland en de Russische inwoners meer zegt over hoe men in het Westen de Russen wilden verbeelden. Het geeft een beeld van Rusland als een idee en een verbeelding binnen de Europese cultuur.³⁶ In de Westerse perceptie van Rusland is het beeld van barbarisme uit de klassieke oudheid en het christelijke beeld van heidenen van de middeleeuwse opvolger te herkennen. Vooral nadat het prinsdom van Kiev werd veroverd door de Mongolen werden deze beelden sterker. Een lange tijd was er geen contact tussen West-Europa en Centraal-Rusland, hierdoor ging de opkomst van Moskou als nieuw machtscentrum voor West-Europa grotendeels ongezien voorbij. Rond 1500 werd het Moskovitische rijk gezien als een barbaars, half Aziatisch rijk dat niet gezien kon worden als onderdeel van de Europese beschaafde wereld. Deze houding van Europeanen ten opzichte van de niet-Europese wereld is volgens Naarden grotendeels hetzelfde en algemeen gebleven door de eeuwen heen. De angst voor de geweldadige barbaarse hordes die Europa zouden kunnen binnendringen vanuit het Oosten en de afkeer van het veronderstelde gebrek aan beschaving van deze volken komt in het beeld van Rusland naar boven.³⁷

Nederlandse beeldvorming van Rusland en de Russische bevolking

De belangrijkste periode in de lange geschiedenis van Nederlands-Russische verhoudingen is de zeventiende eeuw. Rusland had in die tijd nauwelijks invloed op de wereldpolitiek, terwijl zijn belangrijkste handelspartner, de Nederlandse Republiek, nog een belangrijke speler in de internationale handel en politiek was. Een relatief groot aantal Nederlanders woonde in Moskou en werkte hier als handelaar of als geschoolde arbeider (onder anderen veel scheepsbouwers). Hoewel de Nederlanders hun geografische kennis van Rusland uitbreidden door kaarten en beschrijvingen te maken en tussen de Russen leefden, hebben zij weinig originele bijgedragen geleverd aan de beeldvorming van Rusland in Europa.

Het beeld dat de Nederlanders van de Russen hadden veranderde voor het eerst noemenswaardig nadat de Russische tsaar Peter de Grote (regeerde van 1682 tot 1725) het Russische rijk hervormde. Vooral op administratief gebied werd veel van het Westen overgenomen. De hervormingen van Peter de Grote, en van zijn opvolgster Catharina de

³⁵ B. Naarden, 'Dutchmen and the European image of Russia before 1917', in: J. Braat e.a. (ed.), *Russians and Dutchmen: Proceedings of the Conference on the Relations between Russia and the Netherlands from the 16th to the 20th century held at the Rijksmuseum Amsterdam, June 1989* (Groningen 1993) 1-20, aldaar 4.

³⁶ *Ibidem*, 4.

³⁷ *Ibidem*, 4-7.

Grote (regeerde van 1762 tot 1796), zorgden ervoor dat Rusland steeds serieuzer genomen moest worden op het gebied van de internationale politiek. Catharina de Grote heeft bovendien geprobeerd een aantal verlichtte ideeën over te brengen naar Rusland. Hiervoor, en vanuit persoonlijke interesse, correspondeerde zij gedurende bijna haar hele leven met bekende filosofen als Voltaire en Diderot. Hoewel Catharina op basis van geschriften van Diderot een hervorming van de Russische wetgeving voorstelde kan zij echter niet als verlicht gezien worden. De wetsvoorstellen verbeterden namelijk vooral de positie van de adel en gaf hun volledige controle over hun lijfeigenen en landgoederen. De Nederlandse beeldvorming van Rusland veranderde door de modernisering van de tsaren echter wel in positieve zin. Zoals Naarden zegt is er tot 1850 geen vorm van russofobie te herkennen in Nederland, ook bestond er weinig angst meer voor de gevaren van een groot Russisch rijk.³⁸ Dit zorgde er echter niet voor dat het oude beeld van een chronisch gebrek aan beschaving onder het Russische volk verdween.



Figuur 9 Foto van Russische boeren, gemaakt aan het eind van de negentiende eeuw (<http://www.uoregon.edu>)

De positieve verandering van het beeld van Rusland in Nederland had dus vooral betrekking op de tsaar. Dit beeld verbeterde wederom toen tsaar Nicolaas II (regeerde van 1874 tot 1917) na 1890 de internationale spanningen probeerde te verminderen door te pleiten voor internationale overeenstemming over het beperken van de bewapening die plaatsvond binnen Europa. Om dit vredesoffensief kracht bij te zetten nam de tsaar het initiatief om een internationale vredesconferentie in Den Haag te organiseren. Deze zou in 1899 plaatsvinden in Huis ten Bosch. Ondertussen was er echter kritiek ontstaan onder Nederlandse progressieven, die vonden dat de tsaristische heerschappij achterhaald en onderdrukkend was. Eén van deze Nederlandse progressieven was de schrijver Frederik van Eeden. Deze kende volgens eigen zeggen veel van de gevangenen onder de tsaristische heerschappij, waaronder zich professoren, burgemeesters en politieke leiders bevonden die boeken lazen over het socialisme en voor de vrijheid van ideeën waren.³⁹

³⁸ Naarden, 'Dutchmen and the European image of Russia before 1917', 11.

³⁹ Ibidem, 17.

Volgens Naarden bleef het beeld van Rusland dat onder Nederlanders bestond in de periode tot aan de Eerste Wereldoorlog moeilijk definieerbaar vanwege de vaagheid en abstractie. Volgens hem is de conclusie dat de denkbeelden van Nederlanders over Rusland vooral bepaald werden door uitdrukkingen en ideeën die zich ontwikkeld hadden vanuit een oude traditie om contacten met de niet-Europese wereld te rechtvaardigen.⁴⁰ Hoewel het beeld van de Russische heersers in de loop van de tijd dus positieve en negatieve veranderingen kende, is het beeld van het Russische volk in ongeveer hetzelfde gebleven als het beeld dat tijdens de klassieke oudheid en de middeleeuwen bestond; namelijk dat van een onbeschaafd volk dat fundamenteel anders was dan de Europese bevolking.⁴¹

De Russische soldaat

De infanterie van het Russische leger dat in 1914 ten strijde trok bestond hoofdzakelijk uit boeren. Volgens de auteurs van het artikel *A Nation at War: the Russian Experience* was het Russische doel andere gebieden onder de hegemonie van het Slavische volk te brengen voor deze boeren niet te bevatten. Door de Russische soldaten werd de oorlog dan ook gezien als een iets dat zij niet konden begrijpen, maar meer als



Figuur 10 Een groep Russische infanteristen
(<http://www.gwpda.org>)

een straf van God (overigens niet vanwege hun eigen zonden, maar voor die van de heersende klasse). Het gedrag van de boeren tijdens de mobilisatie wordt door de auteurs karakteristiek genoemd. Er waren geweldadige rellen en bloederig ingrijpen van de politie. De overheid verbood de verkoop van wodka tijdens de mobilisatie, waardoor de rekruten overgingen op plundering van drankzaken. De auteur van het artikel ‘The National Experience of War, 1914-1917’ stelt zelfs dat: ‘Sometimes their readiness to attack in battle was inspired by the hope of capturing alcohol from the enemy. The war and later the revolution were accompanied by heavy drinking.’⁴²

⁴⁰ Naarden, ‘Dutchmen and the European image of Russia before 1917’, 19.

⁴¹ Ibidem, 9-19.

⁴² V. Buldakov, ‘The National Experience of War, 1914-1917’, in: H. Cecil en P. H. Liddle (ed.), *Facing Armageddon: The First World War Experienced* (London 1996) 539-544, 542.

Russische vluchtelingen in Rotterdam

Zoals gezegd kwam het grootste deel van de uit Duitse kampen gevluchte Russische krijgsgevangenen in Rotterdam terecht. Vooral in het eerste halfjaar van 1917 nam hun aantal sterk toe. Er arriveerden ook Russische en Poolse burgers die gestrand waren nadat het koopvaardijchip waar zij op zaten getorpedeerd was door de Duitsers. Daarnaast meldden zich Russische diplomatengezinnen en studenten, die waren uitgeweken uit Midden-Europese landen, aangezien hier de Eerste Wereldoorlog woedde of het land in kwestie in oorlog was met Rusland. Veel Russische studenten probeerden na hun aankomst in Nederland hun abrupt afgebroken studie voort te zetten. Een brief aan de minister van Binnenlandse Zaken van 18 oktober 1917 illustreert een dergelijk geval, hierin staat:

Geven met verschuldigden eerbied te kennen, de ondergetekenden Ephraim Maso en Benjamin Poswolski, beiden Russisch onderdaan, dat zij voor den oorlog te Luik studeerden voor electrotechnisch-ingenieur. Dat zij aldaar in Augustus 1914 zijn gevangen genomen en naar Duitschland zijn vervoerd, waar zij drie jaren in gevangenschap hebben doorgebracht, totdat zij begin Juni j.l. naar Nederland zijn uitgeweken. Dat zij gedurende de drie jaren van gevangenschap zeer achteruit zijn gegaan in hunne studie en gaarne zooveel mogelijk den achterstand in wilden halen. Dat zij vernomen hebben, dat Uwe Excellentie op grond van art. 54 der Hoogeronderwijswet personen aan kan wijzen om gratis lessen aan de Technische Hoogeschool te Delft te volgen. Dat zij het daarom zeer op prijs zouden stellen indien Uwe Excellentie hun ook toe wilde staan de lessen aan de Technische Hoogeschool te volgen.⁴³

Op 19 november 1917 werd een goedkeuring verstuurd aan de minister van Binnenlandse Zaken dat de Technische Hogeschool Delft akkoord ging met de betreffende aanvraag.⁴⁴ Het geraadpleegde archief herbergt een groot aantal van zulke aanvragen om gratis les te mogen volgen op (voornamelijk) de Technische Hogeschool in Delft. Deze werden overigens zonder uitzondering toegewezen. Dat de Russische studenten zonder uitzondering werden toegelaten op Nederlandse opleidingen kan waarschijnlijk worden toegeschreven aan het milieu waaruit zij afkomstig waren. De mogelijkheid om in het buitenland te studeren was voorbehouden

⁴³ Aanvraag kosteloos volgen onderwijs, 18 oktober 1917, nr.17482, NA, Den Haag, Binnenlandse Zaken: Hoger Onderwijs 1875-1918 (BZHO), toegangsnr. 2.04.11, inv. nr. 544.

⁴⁴ Aanvraag kosteloos volgen onderwijs, 21 november 1917, nr. 20136, NA, Den Haag, BZHO, toegangsnr. 2.04.11, inv. nr. 544.

aan Russen uit de rijkere lagen onder de bevolking. Niet alleen omdat studeren in het buitenland duur was, maar bovendien omdat de taalbarrière (vooral wat België betreft) minder groot was. Het was namelijk gebruikelijk onder de hogere klassen in Rusland dat er Frans gesproken werd, een taal waarmee men zich in België goed kon redden. Dat de Nederlandse overheid minder moeite had met deze welvarende en studerende Russen dan met Russen van lagere kommaf (die het grootste deel van de Russische vluchtelingen in Nederland vormden) zal verderop in dit hoofdstuk blijken.

Naast ontsnapte Russische krijgsgevangenen bevonden zich in Rotterdam ook ontsnapte krijgsgevangenen met een andere nationaliteit. Een politierapport van 11 juni 1918 van de Rotterdamse politie, dat aan de opperbevelhebber van land- en zeemacht werd gestuurd, berichtte dat de ontsnapte krijgsgevangenen daar uitsluitend bestonden uit Russen, Britten, Fransen en Belgen. Hoewel daarvoor bij uitzondering ook wel eens Serviërs en Montenegrijnen werden aangetroffen, was dit rond 1918 niet meer het geval.⁴⁵ De Russische militaire krijgsgevangenen werden in Rotterdam opgevangen en onderhouden door het Russische consulaat. Dit gebeurde in samenwerking met het *Comité Russe des prisonniers de guerre évadés*, dat zich in 1918 bevond aan de Veerkade 17b. De leiding van dit comité werd gevormd door de Russische kolonel d'Aoué en de (eveneens Russische) kapitein Sawitzky. Hoewel het consulaat van Rusland aanvankelijk verantwoordelijk was voor het verder helpen van de Russische vluchtelingen, nam het comité dit vanaf september 1917 over omdat zij speciaal voor deze taak was aangewezen.⁴⁶

De Russische krijgsgevangenen wachtten in Rotterdam op schepen die naar Engeland voeren. De overtocht zou worden gerealiseerd met een Engels konvooi dat geregeld vanuit Rotterdam vertrok. Hoewel overtocht in de beginjaren van de oorlog geregeld plaatsvond, en zo het aantal Russen nooit groot werd, merkte het Engelse konvooi steeds onregelmatiger en minder vaak aan. Gevolg was dat het aantal Russen dat in Rotterdam op een overtocht wachtte steeds groter werd. Volgens het eerder genoemde politierapport aan de opperbevelhebber van land- en zeemacht vond de verscheping van Britten, Fransen en Belgen in 1918 nog geregeld plaats, maar ging de verscheping van Russen niet zo vlot (tenminste niet zo vlot als eerder). Het politierapport meldt dat met de laatste vier konvooien de volgende aantallen werden verscheept:

⁴⁵ Brief van de hoofdcommissaris van de politie Rotterdam aan de opperbevelhebber van land- en zeemacht, 11 juni 1918, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 139.

⁴⁶ Brief van de hoofdcommissaris van de politie Rotterdam aan de opperbevelhebber van land- en zeemacht, 11 juni 1918, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 139.

- op 17 april 1918: 126 Fransen, 282 Belgen, 49 Britten en 1 Rus.
- op 9 mei 1918: 2 Fransen, 64 Belgen, 17 Britten en 0 Russen.
- op 22 mei 1918: 39 Fransen, 93 Belgen, 49 Britten en 86 Russen.
- op 4 juni 1918: 16 Fransen, 39 Belgen, 26 Britten en 0 Russen.

Op het moment van schrijven bevonden zich 3 Britten, 170 Fransen, 226 Belgen en 819 Russen in Rotterdam. Naast deze Russische militairen bevonden zich volgens het rapport ook nog een betrekkelijk groot aantal uit Duitsland uitgeweken Russische burgers zich in Rotterdam.⁴⁷

Dat het aantal Russen in Rotterdam ongewenst groot werd blijkt uit een brief van 19 juli 1918 van de opperbevelhebber van land- en zeemacht (generaal Snijders) aan de minister van Buitenlandse Zaken. Snijders haalt in deze brief een eerder schrijven van de hoofdcommissaris van de Rotterdamse politie aan. Deze had beweerd dat er wekelijks 150 Russen bijkwamen, wat voor een zeer ongewenste stijging zorgde. Snijders geeft aan dat wanneer het om ontsnapte Russische krijgsgevangenen gaat, zij aan de grenzen uiteraard niet kunnen worden geweigerd. Anders ligt volgens hem echter het geval wanneer de ‘Nederlandsche regeering het ophouden van den oorlogstoestand tusschen Duitschland en Rusland zou hebben erkend, aangezien dan de in Duitschland verblijf houdende Russen niet meer als krijgsgevangenen zouden behoeven te worden beschouwd en zij dus bij hun komst over de grenzen zouden kunnen worden teruggewezen.’⁴⁸ Snijders wilde weten of het standpunt van de regering hetzelfde was en of hij dienovereenkomstige bevelen mocht geven aan de grensautoriteiten. In een reactie van 3 juli 1918 de minister van Buitenlandse Zaken stelt deze dat ‘niet langer op Nederland de zedelijke plicht rust Russische burger- of krijgsgevangenen die uit Duitsland uitwijken hier te lande op te nemen, tenzij er eenige reden is om aan te nemen dat de betrokkenen zijn gevlucht tot het ontgaan van op hen toegepast of te duchten strafmaatregelen wegens politieke vergrijpen.’⁴⁹ Hij heeft er dan ook geen bezwaar tegen dat deze Russen aan de grens worden teruggewezen, des te meer omdat een geregeld vertrek van de Russen uit Rotterdam toen nog niet gewaarborgd was. Op 2 augustus 1918 werd de toezegging dat Russen onder bepaalde voorwaarden bij de grens mochten worden teruggewezen echter weer opgeschort. Het Russische gezantschap bracht het ministerie van Buitenlandse Zaken namelijk op de hoogte van haar contact met het Britse

⁴⁷ Brief van de hoofdcommissaris van de politie Rotterdam aan de opperbevelhebber van land- en zeemacht, 11 juni 1918, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 139.

⁴⁸ Brief van de opperbevelhebber van land- en zeemacht aan de minister van Buitenlandse Zaken, 19 juni 1918, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 139.

⁴⁹ Brief van de minister van Buitenlandse Zaken aan de opperbevelhebber van land- en zeemacht, 3 juli 1918, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 139.

consulaat-generaal en de afspraken die gemaakt waren om binnenkort 600 Russen naar Engeland te vervoeren.⁵⁰

De ontsnapte Russische krijgsgevangenen werden in de eerste jaren van de oorlog voorlopig ondergebracht in een logement in de Groote Draaisteeg (bij de Oude Haven) en in het Uraniumhotel op Katendrecht. Voor militairen in het logement aan de Groote Draaisteeg betaalde het Russische consulaat 1,40 à 1,50 gulden en voor degenen die in het Uraniumhotel verbleven was dat 1,65 à 1,80 gulden per dag. Bovendien kregen de ontsnapte krijgsgevangenen een soldij uitbetaald van 25 à 50 cent per week. Voor Russische burgers mocht het belaste comité (*Commission officielle à l'assistance des réfugiés russes*) van het consulaat 1,50 gulden per man per dag uitgeven aan logementkosten, daarnaast kregen zij 25 cent per week zakgeld uitgekeerd.⁵¹

Aan het einde van het jaar 1916 begon het Russische consulaat met het meer permanent onderbrengen van de ontsnapte Russische krijgsgevangenen in het logement met café van de weduwe van Abraham Meijwes, Frederika Altona aan de Hudsonstraat 57 in Rotterdam. Haar pension bleek al snel te klein, maar de weduwe en haar vriend zagen in het onderbrengen van de Russen een lucratieve handel en huurden hiervoor verschillende panden in de Hudsonstraat en aan de aangrenzende Haspelstraat (vier panden) en Schippersstraat (vier panden). Dit zorgde echter nog voor de nodige problemen, omdat de panden bijna allemaal bewoond waren. De bewoners werd door eigenaren de huur opgezegd en moesten op korte termijn vertrekken. Hoewel de meeste panden vrij snel ontruimd waren, bleef één bewoner zitten tot hij gerechtelijk werd uitgezet. Al snel bleken ook de nieuwe panden niet genoeg ruimte te bieden om het toenemende aantal Russen onder te brengen, waardoor over werd gegaan op het bieden van nachtlogies in de omringende buurt. Al snel ontstond hier een levendige concurrentie tussen logementhouders, die in de Russische vluchtelingen een extra bijverdienste zagen. Een opvallend verschijnsel in Rotterdam vormden de zogenaamde 'runners', dit waren lieden die zich door een logementhouder lieten betalen om Russen over te halen naar het logement van hun betaler te vertrekken. De Russen zelf hadden hier in de praktijk eigenlijk weinig voordeel van. Hun nieuwe onderkomen was vaak net zo klein en geïmproviseerd als hun vorige verblijfplaats.⁵²

⁵⁰ Brief van de minister van Buitenlandse Zaken aan de opperbevelhebber van land- en zeemacht, 3 juli 1918, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 139.

⁵¹ De Roodt, *Oorlogsgasten* 258-259.

⁵² *Ibidem*, 257-261.

In 1919 kwam er een eind aan de, voor de gevluchte Russische krijgsgevangenen, kosteloze onderbrenging in logementen. In de *NRC* van 2 januari 1919 staat een bericht dat gericht is aan de logementhouders, hierin staat dat het *Comité Russe des prisonniers de guerre évadés* vanaf 5 januari 1919 ophoud te bestaan. De Russische soldaten worden opgeroepen terug te keren naar Rusland en medegedeeld dat het comité de kosten voor logement en pension van Russische soldaten slechts tot en met 4 januari 1919 zou blijven betalen. Enigszins overbodig vermeldt het bericht dat het comité dus niet voor de kosten van logement en pension zal opdraaien voor degenen die toch nog mochten willen blijven.⁵³ Dat de Russen massaal aan de oproep gehoor gaven blijkt uit een bericht in de *NRC* van 6 januari 1919 waarin staat dat de stoomschepen *Wartburg*, *Santa Fé* en *Almeria* de dag ervoor met 3.553 Russische krijgsgevangenen van Rotterdam naar Danzig zijn vertrokken.⁵⁴ Of er ook veel Russen zijn gebleven in Rotterdam (of degenen die kosteloos mochten gaan studeren in Delft) is niet helemaal duidelijk, maar valt ook buiten het bereik van dit onderzoek.

De problemen die de Russen ondervonden in de Nederlandse maatschappij

Zoals De Roodt aangeeft waren de inwoners van Rotterdam niet blij met de grote concentratie van Russen (en Polen) in hun stad. Het duurde dan ook niet lang voordat de politie, pers en comités de eerste klachten binnenkregen. De meeste Russen zagen er haveloos en vies uit en hadden door het ontbreken van de nodige hygiëne last van luizen of besmettelijke ziektes. Bovendien werd hun gedrag in de Rotterdamse buurten als volstrekt onaangepast beschouwd.⁵⁵ Dat er overlast van de Russen in Rotterdam ondervonden werd bewijst een brief van de hoofdcommissaris van de politie van Rotterdam aan de burgemeester en wethouders van de stad. De hoofdcommissaris had op 7 juli 1917 een klacht ontvangen van enige bewoners van de Haspels- en Schipperstraat over overlast van Russische vluchtelingen. De klacht had betrekking op de Russen die zich in het logement van de weduwe Frederika Altona aan de Hudsonstraat 57 bevonden. De hoofdcommissaris meldde dat het in het jaar 1917 een aantal keer was voorgekomen dat enkele Russische vluchtelingen ontevreden waren over hun eten en dit op een zodanige wijze hadden geuit dat politieassistentie nodig was geweest. Het bleek telkens om kleine opstootjes te gaan,

⁵³ *NRC*, 2 januari 1919, Avondblad A.

⁵⁴ *NRC*, 6 januari 1919, Avondblad C.

⁵⁵ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 262.

waardoor de rust spoedig weer terugkeerde. Wat de hoofdcommissaris echter ernstiger bleek te vinden is dat de vluchtelingen geen arbeid verrichtten, van welke aard dan ook.⁵⁶

Aangezien zij niets te doen hadden hielden de Russen zich, nadat zij 's ochtends het logement hadden verlaten, meestal op een grasveld in de nabijheid van het logement of bleven zij voor het logement hangen op straat. Hoewel dit als storend ervaren werd, waren de ruzies in beschonken toestand een nog grotere ergernis. Zo gebeurde het volgens de hoofdcommissaris in de nacht van 14 op 15 juli dat een drietal Russen om twee uur in beschonken toestand aankwam bij hun logement aan de Haspelsstraat. Omdat de Russen vonden dat er niet snel genoeg werd opengedaan sloegen zij een paar ruiten in en verschaften zich op die manier toegang. In het logement ontstond hierdoor grote opschudding, iets dat zich uitte doordat er werd gejoeld en geschreeuwd. Hoewel de politie snel ter plaatse was duurde het nog tot vijf uur 's ochtends voordat de rust was weergekeerd. Dat de Russen niet altijd respect hadden voor de Rotterdamse politie bewijst een voorval dat plaatvond in april 1917. Bij een arrestatie van een Rus werd de agent J. van den Berg drie keer gestoken met een mes. De hoofdcommissaris meldt echter wel dat dit tot dan toe de enige vorm van ernstige mishandeling was die zich had voorgedaan.⁵⁷

Wat de hoofdcommissaris ook erg bezighield was de zedelijkheid van de Russische vluchtelingen. Volgens hem werd namelijk het contact tussen de Russen en de vrouwen en meisjes die het overgebleven eten kwamen weghalen steeds gemeenzamer. Meisjes van dertien tot en met zeventien jaar lieten zich volgens hem op ongeregelde tijden op straat en in de polder zeer vrij in met de Russen. De hoofdcommissaris meende zelfs te weten dat de ouders van de meisjes zulke intimiteiten oogluikend toelieten. De genoemde onzedelijkheden werden nog eens verergerd doordat de Russen muren en heiningen bevuilden door er tegen te urineren, terwijl zelfs (Russische) vrouwen en kinderen op onbebouwde stukken grond 'datgene verrichten waartoe de openbare privaten bestemd zijn.'⁵⁸ Een andere inbreuk op, de in Nederland zo hoog in aanzien staande zedelijkheid, was het gedrag van de Russen bij het zwemmen. Hoewel het openbare zwembassin aan de Maaskade ter beschikking van de Russen werd gesteld, begaven de Russen zich volgens de hoofdcommissaris bij warm weer meermaals geheel ontkleed aan de Keilehaven te water. Hierbij stoorden de Russen zich niet

⁵⁶ Brief van de hoofdcommissaris van de Rotterdamse politie aan de burgemeester en wethouders van Rotterdam, 18 juli 1917, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 139.

⁵⁷ Brief van de hoofdcommissaris van de Rotterdamse politie aan de burgemeester en wethouders van Rotterdam, 18 juli 1917, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 139.

⁵⁸ Brief van de hoofdcommissaris van de Rotterdamse politie aan de burgemeester en wethouders van Rotterdam, 18 juli 1917, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 139.

aan de aanwezigheid van vrouwen en kinderen. Hierover waren vooral klachten binnengekomen van schippers. Dit alles zorgde bij de hoofdcommissaris voor grote ongerustheid, des te meer omdat bij hem bekend was dat de weduwe Frederika Altona weer vier nieuwe panden had gekocht waar zij Russen in wilde onderbrengen.⁵⁹

De overlast die de Russische vluchtelingen in Rotterdam veroorzaakten werd blijkbaar zo groot dat het gemeentebestuur op 23 juli 1917 een uitgebreide rapportage stuurde naar de minister van Binnenlandse Zaken. In deze rapportage probeerde de gemeente aandacht te vragen voor, zoals de gemeente het noemde; ‘de bezwaren, welke hier ter stede worden ondervonden door de aanwezigheid der Russische vluchtelingen.’⁶⁰ Volgens de gemeente Rotterdam werden de ongeregelheden die de Russen veroorzaakten steeds erger doordat hun aantal steeds groter werd. Het spoedig nemen van ingrijpende maatregelen was dan ook onvermijdelijk. Om dit punt kracht bij de te zetten had de gemeente een lijst met vergrijpen bijgevoegd die zich hadden afgespeeld tussen 20 april 1917 en 16 juli 1917. Deze vergrijpen konden volgens de gemeente worden onderverdeeld in:

- dronkenschap;
- het maken van nachtrumoer;
- vechtpartijen onderling, met burgers en met de politie;
- verzet tegen en mishandeling van politie-beambten;
- geweldpleging van allerlei aard;
- huisvredebreuk;
- straatroof;
- inbraak;
- diefstal uit huizen en winkels;
- verduistering van rijwielen enz;
- zakkenrollen op straat en in tramwagens;
- het plegen van ontucht (ook tegen-natuurlijke);
- zeer onwelvoeglijk gedrag in het openbaar, door onvoldoende gekleed of geheel naakt te zwemmen en langs de buitenwegen te liggen.⁶¹

Ik ga er vanuit dat met het ‘tegen-natuurlijke’ bij de categorie ‘het plegen van ontucht’ bijvoorbeeld homoseksuele handelingen worden bedoeld (zeker weten doe ik dit echter niet),

⁵⁹ Brief van de hoofdcommissaris van de Rotterdamse politie aan de burgemeester en wethouders van Rotterdam, 18 juli 1917, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 139.

⁶⁰ Rapport van de gemeente Rotterdam gestuurd aan de minister van Binnenlandse Zaken, 23 juli 1917, nr. 9564, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 139.

⁶¹ Rapport van de gemeente Rotterdam gestuurd aan de minister van Binnenlandse Zaken, 23 juli 1917, nr. 9564, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 139.

omdat dit toen nog tegen de algemeen beschouwde zedelijkheid inging. Naast de genoemde vergrijpen benadrukte de gemeente dat veel van de Russen besmet zijn met venerische ziekten (geslachtsziekten) en daarom ook een groot gevaar voor de gezondheid betekenden. Als bewijs hiervan haalde de gemeente een eerder schrijven van 26 maart 1917 aan waarin een afschrift zou zijn bijgevoegd van de 'Geneesheer-Directeur der Ziekenhuizen'. Hierin werd vermeld dat er een toename van huid- en geslachtsziekten was geconstateerd, waaraan de conclusie werd verbonden dat dit een gevolg was van de aanwezigheid van vreemde uitgewekenen en vluchtelingen.⁶²

De onzedelijkheid, iets dat de Nederlandse midden en hogere klassen een doorn in het hoog was wanneer zij naar de lagere klassen in Nederland keken, vormde dus ook in het gemeentelijk rapport over de Russische vluchtelingen een belangrijk punt van kritiek. In de lijst met vergrijpen, waarvan ik op de vorige pagina de onderverdeling weergaf, bevat dan ook vijf vergrijpen die met onzedelijkheid te maken hadden. Op 30 mei 1917 kwam bij de zedenpolitie te Rotterdam een melding binnen van een moeder die klaagde over het slechte gedrag van haar dochter. Zij had namelijk een nacht met twee Russen in een hotel doorgebracht. Op 20 juni 1917 kwam opnieuw een melding binnen bij de zedenpolitie van een moeder die klaagde over haar zeventienjarige dochter. Zij kwam laat thuis en vertoefde in cafés en logementen waar Russen logeerden. Vijf dagen later kwam er een melding binnen van een bewoner aan de Haspelsstraat. Russen zouden onzedelijke handelingen hebben gepleegd met vrouwen en meisjes. Op 4 juli kwam een melding binnen van een bewoner van de Puntstraat. Zijn vrouw zou hem verlaten hebben en zijn gaan samenwonen met een Rus. Een vergrijp waarvan ook tegenwoordig nog melding gemaakt zou worden is er één van 9 juli 1917. Een vader uit de Bingleystraat klaagde over het gedrag van zijn zestienjarige dochter, die meer dan eens in het logement van de Russen zou verblijven. De Russen zouden meisjes naar binnen lokken met snoepgoed en later ontucht met hun plegen.⁶³

Het rapport van de gemeente Rotterdam gaat ook nog in op de woningnood die er ontstond door de aanwezigheid van de Russische vluchtelingen. Hierbij kan overigens ook een parallel getrokken worden met het in hoofdstuk twee behandelde beschavingsoffensief, waarbij huisvesting ook een belangrijk punt was. In het rapport van de gemeente Rotterdam staat:

⁶² Rapport van de gemeente Rotterdam gestuurd aan de minister van Binnenlandse Zaken, 23 juli 1917, nr. 9564, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 139.

⁶³ Rapport van de gemeente Rotterdam gestuurd aan de minister van Binnenlandse Zaken, 23 juli 1917, nr. 9564, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 139.

Van niet minder ernstigen aard is het feit, dat in den laatsten tijd zij, die er hun beroep van maken deze lieden [de Russen] tegen betaling te huisvesten, complexen arbeiderswoningen koopen, ontruimen en inrichten als tijdelijke logementen. Op die wijze worden Rotterdamsche burgers uit hun woning verwijderd, hetgeen een te grooter bezwaar opleverd omdat hier te stede - mede tengevolge van het gebrek aan bouwmaterialen- groote woningschaarschte heerscht.⁶⁴

De gemeente zou het allerminst wenselijk vinden wanneer de Rotterdamse bevolking op grote schaal plaats moest maken voor de Russen. Dit zou uiteindelijk ook nog eens zorgen voor een nog grotere overlast.

Naast deze onzedelijkheden bevat de genoemde lijst van de gemeente vooral incidenten die te maken hadden met diefstal. Een voorbeeld hiervan is een melding van 4 juni 1917, waarin staat dat een Rus was aangehouden en naar het huis van bewaring was overgeplaatst nadat hij in een tramwagen van een medepassagier een gouden horloge met ketting had gerold.⁶⁵ Dat de Russen het soms niet zo nauw namen met het eigendomsrecht blijkt wel uit een bericht in de *NRC* van 24 november 1917. In dit bericht liet de *Commission officielle à l'assistance des réfugiés russes* weten dat: 'de kleederen en schoenen, welke door haar aan de Russische vluchtelingen worden uitgereikt, slechts in bruikleen worden gegeven, en het eigendom van het Russisch Goevernement blijven, zoodat bij verkoop van genoemde goederen een strafbaar feit wordt gepleegd.'⁶⁶

Een ander probleem was openbaar dronkenschap. Hier kan wederom een parallel getrokken worden met het beschavingsoffensief waarin de nadruk lag op netheid en zelfbeheersing, veronderstelde positieve eigenschappen waarmee de veel voorkomende meldingen van openbaar dronkenschap onder de Russen niet in overeenstemming waren. In de lijst van de Rotterdamse gemeente werd bijvoorbeeld op 8 en 16 juli 1917 melding gemaakt van openbaar dronkenschap en ordeverstoring door twee Russen in Rotterdam.⁶⁷

⁶⁴ Rapport van de gemeente Rotterdam gestuurd aan de minister van Binnenlandse Zaken, 23 juli 1917, nr. 9564, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 139.

⁶⁵ Rapport van de gemeente Rotterdam gestuurd aan de minister van Binnenlandse Zaken, 23 juli 1917, nr. 9564, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 139.

⁶⁶ *NRC*, 24 november 1917, Avondblad B.

⁶⁷ Rapport van de gemeente Rotterdam gestuurd aan de minister van Binnenlandse Zaken, 23 juli 1917, nr. 9564, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 139.

Zoals in hoofdstuk twee te lezen was waren de kernelementen van het Nederlandse beschavingsoffensief, dat in de tweede helft van de negentiende eeuw tot ontwikkeling kwam, het aanmoedigen van orde, netheid, arbeidzaamheid, spaarzaamheid en plichtbetrachting. De lagere klassen van de bevolking, en vooral degenen die vanwege het gebrek aan bestaansmiddelen ondersteuning kregen, waren het doelwit van dit beschavingsoffensief. De Russische vluchtelingen in Rotterdam kan men zonder al teveel moeite als kleinschalig doelwit van het beschavingsoffensief zien. Zoals uit het voorgaande bleek was vooral op hun orde en netheid, maar ongetwijfeld ook op de andere punten, wel wat aan te merken. Bovendien werden de logementkosten van de Russen betaald en kregen zij een (kleine) financiële ondersteuning. Hoewel deze ondersteuning liep via het Russische consulaat, en dus uiteindelijk door de Russische regering betaald werd, was het de Nederlandse Bank die in de tussentijd voor voldoende geld zorgde. De Russische bureaucratie liet nog wel eens op zich wachten. Vooral mensen die enigerlei ondersteuning kregen moesten, zoals bleek in hoofdstuk twee, laten zien dat zij deze steun waard waren. De Russische vluchtelingen (in ieder geval een in opvallend gedeelte hiervan) zullen niet helemaal aan dit beeld hebben voldaan.

Aanvankelijke maatregelen tegen lastige Russische vluchtelingen

Een eerste maatregel om het meest onaangepaste gedeelte van de Russische vluchtelingen te scheiden van degenen die beter aan de maatschappelijke verwachtingen van ordelijkheid en zelfbeheersing voldeden werd in mei 1917 genomen. Er werd een isolatievaartuig afgemeerd in het midden van de Parkhaven. Internering aan boord van het vaartuig werd geregeld door de vreemdelingenpolitie, terwijl de rivierpolitie in een drijvend kantoor naast de boot werd belast met het toezicht. Dat deze maatregel niet als permanente oplossing werd gezien bewijst het rapport van de gemeente Rotterdam van 23 juli 1917. Hierin staat een verzoek van de gemeente aan de minister van Binnenlandse Zaken om, wanneer het niet mogelijk bleek om alle Russen in één kamp onder te brengen (dit leek de gemeente de enige afdoende maatregel), in ieder



Figuur 11 Foto gemaakt tussen 1910 en 1920 van het voltallige personeel van de rivierpolitie, poserend bij en op het kantoor van de rivierpolitie in de Parkhaven

geval zo spoedig mogelijk enkele honderden Russen naar een plek buiten Rotterdam te brengen. De gemeente wees er daarnaast op dat:

een 50-tal der gevaarlijkste elementen op een lichter te interneren, niet als van blijvenden aard kan worden beschouwd, omdat de voorwaarden voor verblijf en verpleging op zulk een vaartuig veel te wenschen overlaten en het gemis aan beweging en arbeid in zedelijk opzicht een zeer slechten invloed op de geïnterneerden heeft –daargelaten nog het feit, dat de politie groote moeilijkheden zoude ondervinden, indien deze personen, die over het algemeen goed kunnen zwemmen, een gemeenschappelijke poging tot ontvluchting zouden wagen.⁶⁸

De geïnterneerden mochten volgens De Roodt het schip niet verlaten en hadden nauwelijks bewegingsruimte op het kleine oppervlak van het schip.⁶⁹

De internering van ‘gevaarlijke elementen’ op het schip in de Parkhaven was niet de enige verlichting van de ondervonden overlast in de Rotterdamse stadswijken. In de loop van het voorjaar van 1917 werden ongeveer duizend Russen en Polen ondergebracht in het nabijgelegen Schiedam. Daar werden zij ondergebracht op diverse locaties, voornamelijk gebouwen in de binnenstad zoals het Musis Sacrum. Het voordeel hiervan voor de Rotterdamse bevolking was echter niet groot, omdat de Russen en Polen hun oude verzamelpunt in de wijk Bospolder, waar de Hudsonstraat, Haspelsstraat en Schipperstraat onderdeel van waren, bleven opzoeken.⁷⁰

Uiteindelijke maatregel tegen lastige Russische vluchtelingen

De Rotterdamse gemeente speculeerde, zoals blijkt uit een brief van 12 april 1917, nog druk met het ministerie van Binnenlandse Zaken over een nieuw onderkomen voor de Russische vluchtelingen. Er was volgens de gemeente Rotterdam contact opgenomen met de burgemeesters van Vlaardingen en Dordrecht en gevraagd of deze gemeenten een pakhuis of andere lokaliteit konden huren of kopen voor het onderbrengen van Russische vluchtelingen. Zowel de burgemeester van Dordrecht als die van Vlaardingen weigerde hier echter toestemming voor te geven, zodat de gemeente Rotterdam zich nu wendde tot het ministerie

⁶⁸ Rapport van de gemeente Rotterdam gestuurd aan de minister van Binnenlandse Zaken, 23 juli 1917, nr. 9564, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 139.

⁶⁹ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 264.

⁷⁰ Ibidem, 266.

van Binnenlandse Zaken. Aan de minister werd gevraagd een terrein ter beschikking te stellen of te verhuren in de omgeving van Schiedam (bij voorkeur Vlaardingen). Hier zouden faciliteiten gebouwd kunnen worden voor het onderbrengen van ongeveer duizend vluchtelingen, die ‘thans Rotterdam onveilig maken’.⁷¹ Dat de nood hoog was blijkt uit een telegram van 13 april 1917 naar de minister van Binnenlandse Zaken waarin aangedrongen op een besluit over een nieuw terrein voor het onderbrengen van Russische en Poolse vluchtelingen.⁷²

Er volgde geheim overleg tussen de minister van Justitie en de minister van Binnenlandse Zaken. In een brief van 16 april 1917 vermeldde de minister van Justitie dat:

ook andere vreemdelingen dan die van Duitse nationaliteit het noodzakelijk maken maatregelen te treffen ter beveiliging van de maatschappij met het oog waarop de inrichting van een kamp Uwerzijds reeds ten opzichte van gevaarlijke Duitse deserteurs overwogen werd, zoude Uwe Excellentie wellicht kunnen overwegen bij die inrichting van zoodanig kamp ook met de aanwezigheid van vreemdelingen van andere, en in het bijzonder van tegenover de Duitse vijandig gezinde, nationaliteit rekening te houden.⁷³

In een brief van 24 april 1917 benadrukte de minister van Justitie dat het schip in de Parkhaven van Rotterdam als tijdelijke oplossing zou blijven bestaan totdat een definitieve regeling door de minister van Binnenlandse Zaken getroffen was. Daarnaast spoorde de minister van Justitie de minister van Binnenlandse zaken aan zo snel mogelijk van start te gaan met het uitvoeren van een definitieve regeling.⁷⁴ Dat de minister van Binnenlandse Zaken zijn taak serieus opvatte blijkt wel uit een brief van 30 mei 1917 die hij aan het ministerie van Buitenlandse Zaken zond. Hierin staat vermeld dat hij zich volkomen kon indenken ‘dat hun [lastige vluchtelingen] verleden bijzonder voorzorgsmaatregelen ter beveiliging van de maatschappij noodig kan maken en ik kan er mij dan ook mede

⁷¹ Brief van de gemeente Rotterdam aan het ministerie van Binnenlandse Zaken, 12 april 1917, nr. 4753, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 137.

⁷² Telegram van de gemeente Rotterdam aan de minister van Binnenlandse Zaken, 19 april 1917, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 137.

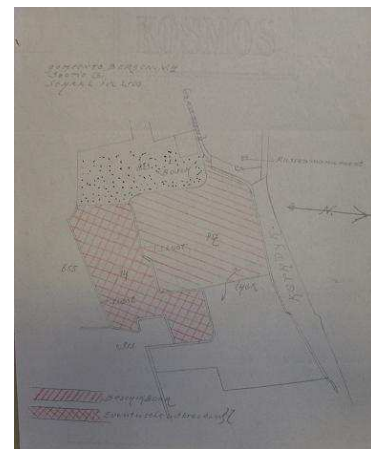
⁷³ Brief van de minister van Justitie aan de minister van Binnenlandse Zaken, 16 april 1917, nr. 4953, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 137.

⁷⁴ Brief van de minister van Justitie aan de minister van Binnenlandse Zaken, 24 april 1917, nr. 5420, NA Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 137.

vereenigen dat maatregelen worden genomen om hen blijvend af te zonderen in speciaal daarvoor gebouwde barakken.⁷⁵

Eind juli 1917 besloot de regering dan ook dat voortaan ook onaangepaste Russen en Polen konden worden geplaatst in het speciale deserteursdepot in het Noord-Hollandse Bergen. Op 19 juli 1917 kreeg de minister van Binnenlandse Zaken bericht van de generaal-majoor die belast was met de bouw van nieuwe barakken dat de bouw van het kampement voor lastige buitenlanders in Bergen in volle gang was. De generaal-majoor declareerde daarnaast een bedrag van f 50.000 voor gemaakte kosten, aangezien verschillende leveranciers hun rekening al bij hem hadden ingediend.⁷⁶ Op 23 juli 1917 kwam een telegram binnen bij het ministerie van Binnenlandse Zaken dat er plek was voor tweehonderd Russen. Dit aantal kon uitgebreid worden tot vierhonderd indien er tenten konden worden verstrekt.⁷⁷ Aan dit verzoek werd op 26 juli 1917 gehoor gegeven door de minister van Oorlog, die de minister van Binnenlandse Zaken liet weten dat de tenten beschikbaar waren. Voorwaarde hierbij was echter dat de tenten niet langer gebruikt zouden worden dan strikt noodzakelijk was, omdat zij eigenlijk bedoeld waren voor huisvesting van de troepen bij een tweede mobilisatie.⁷⁸

Eind augustus arriveerden de eerste Russen in het speciale interneringskamp in Bergen. Er was een apart deel voor hen gebouwd, dat al snel als het Russenkamp bekend stond. Daarnaast verwierf het ook bekendheid als het meest ellendige kamp in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog.⁷⁹ De commandant van het kamp zorgde ervoor dat de Russen en Polen niet in contact kwamen met de Duitsers en Oostenrijkers, omdat hij bang was dat dit zou uitmonden in moord en doodslag. De Russen en Polen werden hiertoe ondergebracht in een eigen gedeelte, van de overige kampbewoners afgescheiden door hoge hekken en prikkeldraad. De bewaking van het



Figuur 12 Plattegrond uit 1917 van het interneringskamp in Bergen, het gebied met diagonaal gekruiste strepen is de uitbreiding die nodig was voor de Russen (Nationaal Archief)

⁷⁵ Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan het ministerie van Buitenlandse Zaken, 30 mei 1917, nr. 7220, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 137.

⁷⁶ Brief van de generaal-majoor aan de minister van Binnenlandse Zaken, 19 juli 1917, nr. 9443, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 137.

⁷⁷ Telegram van de generaal-majoor aan het ministerie van Binnenlandse Zaken, 23 juli 1917, NA, Den Haag, BZVA, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 137.

⁷⁸ Brief van de minister van Oorlog aan de minister van Binnenlandse Zaken, 26 juli 1917, nr. 9747, NA, Den Haag, toegangsnr. 2.04.54, inv. nr. 137.

⁷⁹ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 269.

kamp werd met de komst van de nieuwe bewoners uitgebreid naar 400 Nederlandse bewakers en tien leidinggevende officieren.

Het eten in het Russenkamp was niet veel beter dan zij gewend waren in de Duitse krijgsgevangenenkampen en bestond uit brood en aardappelsoep. In hun 'vrije tijd' hadden de Russen weinig te doen, slechts een klein aantal kreeg toestemming om te werken in de duinen van Staatsbosbeheer. De Russen die als erg lastig bekendstonden werden ondergebracht in kleine barakken, waar ze goed bewaakt en gecontroleerd konden worden. In de praktijk kwam dat volgens De Roodt neer op een aaneenschakeling van vernederingen. Zeer gevreesd was volgens haar de provooststraf, die vooral werd toegepast op de bolsjewieken.⁸⁰ Hierbij werden enkele Russen voor een aantal dagen samen opgesloten in een krappe cel, zonder sanitaire voorzieningen. Mede door zulk soort toestanden ontstond er onder de Russen een algemene indruk dat de Duitse krijgsgevangenenkampen beter waren dan het Nederlandse interneringskamp in Bergen.⁸¹

De kritiek op de behandeling van lastige Russische vluchtelingen

Op 10 november 1917 stond er in de *NRC* een bericht namens de naar Rusland teruggekeerde Russen die tijdelijk in Nederland een onderkomen hadden gehad. In dit bericht werd vermeld:

Wij uit Duitsche krijgsgevangenschap ontvluchte Russische soldaten, herdachten bij onzen terugkeer op den vaderlandschen Russischen bodem al hetgeen wij gedurende deze martelende jaren hebben doorleefd. Tegen dien achtergrond van duistere wetteloosheid, barbaarschen dwang en verschrikkelijk lijden in gevangenschap verheft zich in ons gemoed de ondergankelijke stralende herinnering aan de behandeling, welke gij ons hebt te beurt doen vallen in uw gezegend vaderland.⁸²

De behandeling van de Russische vluchtelingen in Nederland kon echter niet bij iedereen op goedkeuring rekenen. De belangrijkste criticus van de behandeling van de Russen was de communistische politicus David Wijnkoop (lid van de Communistische Partij van Holland, oftewel het CPH), die hier in november 1918 dan ook Kamervragen over stelde. De interpellatie Wijnkoop stelde de behandeling van Russische krijgsgevangenen in het algemeen, en in het bijzonder het optreden van het Russische Comité in Rotterdam, en het

⁸⁰ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 269-270.

⁸¹ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 269-270.

⁸² *NRC*, 10 november 1917, Avondblad B.

optreden tegen de Russen in het interneringskamp in Bergen ter discussie. Het belangrijkste punt voor dit onderzoek dat Wijnkoop aanhaalde vormde echter zijn kritiek op de plaatsing van Russen in (volgens Wijnkoop) achterstandswijken in Rotterdam. Volgens hem zijn de gevangenen namelijk gedwongen te wonen in ‘wat men noemt verdachte buurten’.⁸³ De Russen werd onzedelijkheid verweten, maar als zij gedwongen worden om in zulke buurten te wonen was het volgens Wijnkoop geen wonder dat zij zich onzedelijk gingen gedragen.

Daarnaast werden de Russen niet aangemoedigd zich nuttig te maken door betaalde arbeid te verrichten. De, in Nederlandse maatschappij hoog in het aanzien staande, arbeidzaamheid werd op allerlei manieren ontmoedigd. Had iemand werk gevonden en meldde hij dit niet dan werd hij naar het kamp Bergen gestuurd, meldde hij het wel dan werd het bedrag van zijn verdiende loon van zijn uitkering ingehouden. De civiele- en krijgsgevangenen worden volgens Wijnkoop dan ook ‘niet als mensen, maar als honden (...) behandeld.’⁸⁴ Bovendien vond er na de politieke omwenteling in Rusland in oktober 1917 een verharding plaats ten opzichte van de behandeling van Russische vluchtelingen. Was bijvoorbeeld bekend dat bepaalde Russen bolsjewistische denkbeelden hadden, dan maakte de commissie die verantwoordelijk was voor de uitkeringen aan de politie bekend dat van deze personen de ondersteuning moest worden onttrokken en werden zij gevangen genomen en geïnterneerd als werklozen.⁸⁵

De situatie in Bergen werd door Wijnkoop ook uitgebreid behandeld en hij sprak naar eigen zeggen uit ervaring, aangezien hij het kamp bezocht had (hij zegt niet wanneer dit was). Volgens Wijnkoop bevonden zich in Bergen vijf groepen mensen, namelijk: ‘vreemdelingen die strafbaar waren voor de Nederlandse wet, verdachten tegen wie geen voldoende bewijs kon worden gevonden, mensen die onder verdenking stonden dat zij de neutraliteit van Nederland in gevaar konden brengen, vreemdelingen die een officieel afgekeurde politieke overtuiging aanhangen en als laatste mensen die geen middel van bestaan hadden.’⁸⁶ Bovendien had de Rotterdamse politie volgens Wijnkoop de vrijheid genomen alcoholisten en mensen die een licht vergrijp hadden begaan naar Bergen te

⁸³ 28^{ste} vergadering van de Tweede Kamer, 27 november 1918, IISG, Amsterdam, Archief collectie A.H. Gerhard, Buitenlandse aangelegenheden 466-475, inv. nr. 468.

⁸⁴ 28^{ste} vergadering van de Tweede Kamer, 27 november 1918, IISG, Amsterdam, Archief collectie A.H. Gerhard, Buitenlandse aangelegenheden 466-475, inv. nr. 468.

⁸⁵ 28^{ste} vergadering van de Tweede Kamer, 27 november 1918, IISG, Amsterdam, Archief collectie A.H. Gerhard, Buitenlandse aangelegenheden 466-475, inv. nr. 468.

⁸⁶ 28^{ste} vergadering van de Tweede Kamer, 27 november 1918, IISG, Amsterdam, Archief collectie A.H. Gerhard, Buitenlandse aangelegenheden 466-475, inv. nr. 468.

sturen.⁸⁷ Als ware Bergen een samenleving in het klein maakte Wijnkoop zich druk om de slechte invloeden die de verschillende groepen gevangenen op elkaar hadden. In het afsluitende gedeelte van zijn relaas tegenover de Tweede Kamer vermeldde Wijnkoop over Bergen: ‘De toestand is er zoo verschrikkelijk, dat velen liever naar Duitschland waren teruggekeerd’.⁸⁸

Nadat de wapenstilstand van 11 november 1918 een einde aan de Eerste Wereldoorlog had gemaakt, kon overgegaan worden op de repatriëring van buitenlandse vluchtelingen. Begin januari 1919 werden de eerste 3500 Russen per boot richting Rusland verscheept. Toen in november 1919 echter nog enkele honderden Russen in gedwongen internering in Bergen bleken te zitten leidde dat opnieuw tot kamervragen van de CPH. De Russen werden behandeld als misdadigers, onduidelijk was echter waarvan zij beschuldigd werden. Enkele honderden Russen belandden in deze periode in de illegaliteit in Nederland, omdat zij in Nederland een beter toekomstperspectief dachten te hebben dan in het communistische Rusland. Op 21 januari 1922 werd het kamp Bergen gesloten. Hoeveel Russen er uiteindelijk niet teruggekeerd zijn naar hun vaderland is nooit helemaal duidelijk geworden.⁸⁹

⁸⁷ 28^{ste} vergadering van de Tweede Kamer, 27 november 1918, IISG, Amsterdam, Archief collectie A.H. Gerhard, Buitenlandse aangelegenheden 466-475, inv. nr. 468.

⁸⁸ 28^{ste} vergadering van de Tweede Kamer, 27 november 1918, IISG, Amsterdam, Archief collectie A.H. Gerhard, Buitenlandse aangelegenheden 466-475, inv. nr. 468.

⁸⁹ A. Dekker, ‘Russische Vluchtelingen in Nederland (1914-1918)’, *Historisch Nieuwsblad* 8 (2009) 21-27.

Conclusie

De Russische vluchtelingen die tijdens de Eerste Wereldoorlog in het neutrale Nederland terecht kwamen bestonden uit twee categorieën. De eerste categorie vormden de krijgsgevangenen die uit Duitse kampen waren ontvlucht. De tweede categorie vormden de burgervluchtelingen die zich bij het uitbreken van de oorlog in een vijandig land bevonden en daarom naar Nederland gingen of na gevangenschap alsnog naar Nederland vluchtten. De krijgsgevangenen hadden een zware tijd in de Duitse krijgsgevangenenkampen, de omstandigheden waren er zeer slecht en een deel overleefde het dan ook niet. Wanneer zij de keuze maakten om te ontsnappen volgde een barre voettocht door vijandig gebied, waarbij ze zich in leven moesten houden met wat opgespaard voedsel en verder wat de natuur te bieden had. De Nederlandse kranten berichtten in de loop van de oorlog steeds vaker over gevluchte krijgsgevangenen die de Nederlandse grens over kwamen. Eenmaal op Nederlands grondgebied werden de ontvluchte Russische krijgsgevangenen opgevangen door de Nederlandse autoriteiten en naar Rotterdam vervoerd. Later in de oorlog werd het gebruikelijk de uit Duitsland afkomstige krijgsgevangenen een tijd in quarantainestations op te vangen, in verband met de mogelijkheid dat zij besmettelijke ziekten bij zich droegen.

De ontsnapte Russische krijgsgevangenen kwamen in een Nederlandse maatschappij terecht waar het beschavingsoffensief nog een belangrijk deel van de maatschappij vormde. Eigenschappen als zedelijkheid, arbeidzaamheid, spaarzaamheid en zelfbeheersing werden gezien als deugdelijke eigenschappen en bovendien zouden zij ervoor zorgen dat de armoede onder de lagere klassen teruggedrongen werd. De Russische vluchtelingen die zich tijdens de Eerste Wereldoorlog in Rotterdam vestigden hadden voordat zij hier aankwamen echter al te kampen met een negatief imago. De beeldvorming van Rusland en de Russische bevolking bleek al honderden jaren te bestaan uit ongeveer dezelfde traditionele veronderstellingen. Rusland en de Russische bevolking werden in Europa en Nederland vooral gezien als een achtergebleven land met een achtergesteld volk. De angst voor de barbaarse hordes uit het Oosten mocht dan in de negentiende en begin twintigste eeuw verdwenen zijn, het beeld van een onaangepaste en niet Europese bevolking bleef bestaan.

De groep Russische vluchtelingen kwam na hun aankomst in Rotterdam al snel op gespannen voet te staan met de Nederlandse samenleving. De klachten van buurtbewoners die in de omgeving van de Russische logementen en pensions woonden begonnen in 1917 en 1918 een probleem te vormen voor de Nederlandse overheid. Er werd al snel vanuit gegaan dat de Russische vluchtelingen een gevaar vormden voor de Nederlandse maatschappij,

omdat zij zich onaangepast en vooral onzedelijk gedroegen. Het naakt baden aan de Keilehaven en de, volgens de Rotterdamse bevolking en overheid, onzedelijke verhoudingen met het vrouwelijke gedeelte van de plaatselijke bevolking waren de Rotterdamse gemeente een doorn in het oog. Daarnaast droegen de vaak voorkomende openbaar dronkenschap en de ordeverstoringen bij aan het beeld dat de Russische vluchtelingen een gebrek aan zelfbeheersing kon worden verweten. Uit rapporten en briefwisselingen van de lokale en landelijke overheid blijkt ook meerdere malen dat het feit dat de Russische vluchtelingen overdag niets om handen hadden voor ongerustheid zorgde. Vooral van diegenen die een ondersteuning ontvingen, waaronder de Russische vluchtelingen, werd verwacht dat zij zich aan zouden passen en zich arbeidzaam op zouden stellen. Bovendien was het een veelvoorkomend verschijnsel dat Russische vluchtelingen probeerden zich op clandestiene wijze te verrijken.

De eerste maatregelen tegen de (Russische) vluchtelingen lieten vanwege de problemen niet lang op zich wachten. In mei 1917 werd een isolatievoertuig afgemeerd in de Rotterdamse parkhaven waarop 'lastige vreemdelingen' konden worden geïsoleerd, zodat zij geen bedreiging meer vormden voor de maatschappij. Het vaartuig bleek echter al snel te klein waardoor moest worden overgegaan op andere maatregelen. De uiteindelijke en meest radicale maatregel was de inrichting van een speciaal kamp in Bergen voor lastige vreemdelingen, zodat deze permanent buiten de samenleving gehouden konden worden en zo geen bedreiging meer konden vormen voor de orde en zedelijkheid. Er kan gezegd worden dat juist deze maatregel goed aansluit bij het beschavingsoffensief. Door de lastige elementen uit de maatschappij te verwijderen en deze onder te brengen in een streng bewaakt kamp diende deze maatregel twee doelen. Hiermee werd namelijk de eventuele verspreiding van onaangepast gedrag voorkomen en door de isolatie was het makkelijker toezicht te houden en invloed uit te oefenen op deze groep. Zoals aan het eind van hoofdstuk drie te lezen was kon deze aanpak echter niet op algemene goedkeuring rekenen, zo was de communistische politicus Wijnkoop een fanatieke tegenstander van de slechte behandeling van de Russische vluchtelingen.

Literatuurlijst

Secundaire literatuur:

- Aerts, R. e.a., *Land van kleine gebaren: Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen/Amsterdam 1999).
- Buldakov, V., 'The National Experience of War, 1914-1917', in: H. Cecil en P. H. Liddle (ed.), *Facing Armageddon: The First World War Experienced* (London 1996) 539-544.
- Davidian, I., 'The Russian Soldier's Morale from the Evidence of Tsarist Military Censorship', in: H. Cecil en P. H. Liddle (ed.), *Facing Armageddon: The First World War Experienced* (London 1996) 425-433.
- Dekker, A., 'Russische Vluchtelingen in Nederland (1914-1918)', *Historisch Nieuwsblad* 8 (2009) 21-27.
- Kruihof, B., 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen', in: N. Bakker, R. Dekker en A. Janssens (ed.), *Tot burgerschap en deugd: Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006) 69-80.
- Leenders, M., *Ongenode gasten: Van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid, 1815-1938* (Hilversum 1993).
- Moyes, P., *Buiten Schot: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001).
- Naarden, B., 'Dutchmen and the European image of Russia before 1917', in: *Russians and Dutchmen: Proceedings of the Conference on the Relations between Russia and the Netherlands from the 16th to the 20th century held at the Rijksmuseum Amsterdam, June 1989* (Groningen 1993) 1-20.
- Regt, A. de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid: Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940* (Amsterdam 1984).
- Roodt, E. de, *Oorlogsgasten: Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000).
- Stel, J. van der, *Drinken, drank en dronkenschap: vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland* (Hilversum 1995).

Primaire bronnen:

Nationaal Archief in Den Haag:

- Armenwet 1854, inv. nr. 864.
- Aanvraag kosteloos volgen onderwijs, inv. nr. 544.
- Brief van de hoofdcommissaris van de politie Rotterdam aan de opperbevelhebber van land- en zeemacht, inv. nr. 139.
- Brief van de opperbevelhebber van land- en zeemacht aan de minister van Buitenlandse Zaken, inv. nr. 139.
- Brief van de minister van Buitenlandse Zaken aan de opperbevelhebber van land- en zeemacht, inv. nr. 139.
- Brief van de hoofdcommissaris van de Rotterdamse politie aan de burgemeester en wethouders van Rotterdam, inv. nr. 139.
- Rapport van de gemeente Rotterdam gestuurd aan de minister van Binnenlandse Zaken, inv. nr. 139.
- Brief van de gemeente Rotterdam aan het ministerie van Binnenlandse Zaken, inv. nr. 137.
- Telegram van de gemeente Rotterdam aan de minister van Binnenlandse Zaken, inv. nr. 137.
- Brief van de minister van Justitie aan de minister van Binnenlandse Zaken, inv. nr. 137.
- Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan het ministerie van Buitenlandse Zaken, inv. nr. 137.
- Telegram van de generaal-majoor aan het ministerie van Binnenlandse Zaken, inv. nr. 137.
- Brief van de minister van Oorlog aan de minister van Binnenlandse Zaken, inv. nr. 137.

IISG (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis) in Amsterdam:

- Het Lot der Russische Krijgsgevangenen in Duitschland. Volgens de officieele verslagen van: Het Koninklijk Spaansche Gezantschap te Berlijn, De Zwitserse afgevaardigden v.h. Roode-Kruis en de Commissie van Russische Pleegzusters, Bro D2200/1225.
- 28^{ste} vergadering van de Tweede Kamer (interpellatie Wijnkoop), inv. nr. 468.

Secundaire bronnen:

NRC staat voor *Nieuwe Rotterdamse Courant*

- NRC, 6 oktober 1915, Ochtendblad A.
- NRC, 1 januari 1916, Ochtendblad C.
- NRC, 24 mei 1916, Ochtendblad B.
- NRC, 2 september 1916, Avondblad B.
- NRC, 27 november 1916, Avondblad D.
- NRC, 10 november 1917, Avondblad B.
- NRC, 24 november 1917, Avondblad B.
- NRC, 2 januari 1919, Avondblad A.
- NRC, 6 januari 1919, Avondblad C.
- Het Centrum, 22 augustus 1918.